

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ԵՐԻՑԱԳՈՑՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ՝
«ԲԱԶՄԱՎԷՊ»Ի 150ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ (1843–1993)

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐՈՒ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱԾԱՌ»Ը

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ

Հայ Մշակույթի պատմության մասնագետները՝ խոր համոզումով կ'ընդունին, որ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանության հիմնադրումով, 1700ի սեմին, հայ իմացական պատմության համար բացուեցաւ բացառիկ ուղի մը՝ դէպի պատմական, բանասիրական, լեզուական, ձեռագրագիտական, գրական եւ հրատարակչական ծրագրուած այն նոր կեանքը, որուն արգասիքը պիտի ըլլար հայ ժողովուրդին հոգեմտաւոր եւ ազգային ոգիին զարթոնքը՝ նիւթական եւ իմացական մշակույթի հիմնական արժէքներու գիտակցութեան, ուսումնասիրութեան եւ գնահատումին մէջ:

Մեր նախորդ հրատարակութիւններէն մին, խիտ ու հակիրճ տեսութիւն մըն էր՝ Վենետիկի Մխիթարեաններու ընդհանուր գործին ու դերին, ինչպէս նաեւ անոնց մենաստանի մշակութային պարունակութեան եւ նիւթական արժէքներուն վրայ նետուած¹:

Ներկայ աշխատանքը տարբեր բնոյթ ունի եւ լրացուցիչն է նախկինին: Ասիկա իր հայեացքը կը փորձէ սեւեռել Վենետիկի Մխիթարեան Վարդապետներուն միայն իմացական եւ ուսումնագիտական կեանքին, գործունէութեան եւ հայագիտական ուսումնասիրում ի նպաստ ունեցած արժանիքին ու դերին վրայ, որոնք՝ կեանքին չափ մեծ պսակ մը կազմեցին «Մխիթարեան մտաւորական դիմագիծ»ին եւ «Մխիթարեան Հայկական Ակադեմիա»յին:

1. Տարբեր պահանջներ բաւարարելու նպատակով պատրաստեք էինք Սուրբ Ղազար Կղզիմ՝ Մայրավամք Մխիթարեաններու աշխատութիւնը, որուն հայերէնը հրատարակուեցաւ 1989ին, իսկ անգլերէնը, *San Lazzaro Island, the monastic headquarters of the Mekhitarian Order* խորագիրով, տպուեցաւ 1990ին. երկուքն ալ լոյս տեսան

Շուրջ 300 տարիներու ժամանակամիջոցի մը մէջ, Վենետիկի Մայրավանքէն ներս իրագործուած ուսումնագիտական աշխատանքները եւ անոնց հրատարակչականը, ազգային ու գիտական աշխարհի դիմաց, վանական այդ կեդրոնը դարձուցին հայ ժողովուրդի «Լոյսի վառարաններու խոշորագոյններէն մին»² կամ «Հայ մտքի կարեւորագոյն կեդրոններէն մէկը»³, ա՛յն աստիճան, որ «Մի անօրինակ բեղմնաւոր գրական գործունէութեամբ՝ Սուրբ Ղազարի վանքը դարձաւ մի երեսօյթ, որի նմանը չէ տեսնել մեր ամբողջ պատմութիւնը»⁴:

Իսկապէս ալ, Վենետիկի Մխիթարեան Վարդապետներու կողմէ, հայ ժողովուրդին եւ գիտական աշխարհին ընծայուած իմացական ընդհանուր ծառայութիւնը՝ բաւական մեծ տարողութիւն ունեցող աւանդ մը կը ներկայացնէ: Գրեթէ անհամեմատելի: Վկայ՝ անկեղծութիւնն ու ջերմութիւնը անոնց դարերու վաստակին, անոնց աշխատանքին ընդարձակութիւնը եւ բազմազանութիւնը: Բանասիրական, պատմական, լեզուական, գրական, թարգմանական, եկեղեցական եւ հրատարակչական իրենց արտակարգ նպաստովը հայ մշակոյթին եւ ընդհանուր հայագիտութեան, անոնք «իրեւնց անձնական կնիքը դրոշմեցին հայ ժողովուրդի նակատագրին վրայ»⁵:

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնը, իր մեծ Հիմնադիրի՝ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիի անձին ու գործին մէջ իմացական լուսաւորութեան հոգերով բռնկած ու ձեւուած, վանական ու ներանձնական կեանքի կողքին՝ «մտաւորական հաստատութիւն մըն ալ դարձաւ՝ իր հիմնարկութեան առաջին օրերէն սկսեալ:

Մեր համեստ իմացումով, հայ վանական կեանքի դիմագիծին առընթեր, ասիկա՛ է լուսաւոր շրջանակը եւ արժէքը՝ Վենետիկի Մայրավանքին 300 տարիներու համախումբ հոսանքին, ծառայական գիտակից կեանքին, գիտական վարկին եւ աշխատանքի մեծութեան:

Սպառիչ աշխատանք մը կատարած ըլլալու յաւակնութիւնը չունինք: Մեր Հիմնական առաջադրանքն էր համախմբել գոյութիւն ունեցող պատմական դէպքերն ու դիւանային նիւթերը եւ կազմել, որքան կարելի էր, Վենետիկի Մխիթարեաններու Հայկական Ակադեմիային եւ անոր հայագիտական աւանդին ամբողջական համապատկերը:

Վենետիկ: Մեր այս աշխատանքէն որոշ հատուածներ օգտագործած ենք ներկայ աշխատութեան մէջ:

2. ՍՍՆՃԵԱՆ ՓՐՈՓ. ԱԻԵՏԻՍ, (Գալիֆորնիոյ Ս.Ս.Ս. Համալսարանէն), տե՛ս Ոսկեմատենա Սուրբ Ղազար Մայրավանքին, Վենետիկ, 30 Սեպտեմբեր, 1981:
3. ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ ՄԻՆԱՍ, Դար մը գրականութիւն, հտ. Ա., Պոստըն, 1977, էջ 44:
4. ԼԵՕ, Հայկական տպագրութիւն, հտ. Բ., Թիֆլիս, 1902, էջ 42:
5. PASDERMADJIAN PROF. H., *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1971, Գ. տիպ, էջ 265:

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԴԵՊԻ ՅՏ

Հայ ընդհանուր մշակոյթը հազարամեակներու պատմութիւն ունի: Սակայն, Ե. դարէն ասդին՝ հայ իմացական մշակոյթի մեծագոյն գործիչներէն, Սահակ Կաթողիկոսէն, Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետէն մինչեւ ԺԹ. դարու ուսումնական, գրական ու գիտական տքնանքի ամէնէն ցայտուն ներկայացուցիչները, իւրաքանչիւրը հեռարձակ ճառադարձում մը ունին գաղտնագիր պատգամներու, որոնք զրահի ու թլացքի պաշտօն կը կատարեն՝ ժամանակի ու յարողական սերունդներու գրոհին դէմ: Անոնց անցեալն ու ապագան կամարող պատկերը կեցած է մեր հաւաքական երեւակայութեան ու գիտակցութեան մէկ անկիւնը... եւ մենք, հաւաքաբար ու աւանդաբար՝ կ'ապրինք անոնց պատմական աւանդին ու դերի ոգին՝ գեղեցկութեան մը պէս յանձնուած հայ մշակոյթի դարաւոր գանձարանին:

Ե. դարուն, հայկական գիրերու ստեղծումին, որ շրջադարձային ու բախտորոշ նշանակութիւն ունեցաւ հայ ժողովուրդի իմացական եւ մշակութային կեանքէն ներս, յարողաց ուսումնական ու գրական հսկայական գործունէութեան մը սկզբնաւորումը:

Սահակ Կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Վարդապետի գերագոյն ճիգերուն շնորհիւ՝ վանական բազմաթիւ դպրոցներ բացուեցան Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի զանազան վայրերու մէջ:

Հիմնարկելով վանական կրթանոցներ, Մաշտոց Վրդ.ի զօրավիգ ու աջակից՝ Սահակ Կաթողիկոս գրեթէ կը պարտաւորէր «Ամբողջատ պարտի պաեիլ յարդարում գոպրոցսմ ի վանս եւ յայլ արժանաւոր տեղիս, զի լուսաւորեալք՝... գամենեսեան լուսաւորեսցեն»⁶:

Մեսրոպի, Սահակի եւ անոնց երախտաշատ աշակերտներու ծաւալած կրթական եւ ուսումնական գործունէութիւնը իսկական «լուսաւորութեան շարժում» մըն էր, որ ունէր ո'չ միայն մշակութային, այլ նաեւ ազգային-քաղաքական խոր նշանակութիւն:

Հայ մշակոյթը, իր ընդհանուր գիծերով, մեծ վերելք ապրեցաւ Ե-ի դարերու ընթացքին: Պատմագրական, կրօնական, եկեղեցապատմական, գրական, թարգմանական, փիլիսոփայական եւ այլ ճառաւառներու պատկանող ստեղծագործական այնպիսի երկեր եւ յուշարձաններ իրագործեցին, որոնք, իրենց ներքին նշանակութեամբ՝ դուրս կու գան ազգային սահմաններէն ու պատշաճ տեղ կը գրաւեն համամարդկային մշակոյթի էջերուն մէջ:

Վանական հաստատութիւնները միայն հայեցողական ու բարեպաշտական կեանքի վայրեր չէին. վանական-միաբանական կեանք

6. Հմմտ. Կամոնագիրք Հայոց, հտ. Ա., հրտկ. Վ. Յակոբեան, Երևան, 1964, էջ 372: Սոփիք Հայկականք, հտ. Բ., Վենետիկ, 1853, էջ 85:

վարող վանականներու համար՝ պարտադիր էր ֆիզիքական կամ մտա-
ւոր աշխատանքն ալ: Ներսէս Ա. Մեծ Պարթեւ Հայրապետի ժամանակ
(Դ. դար)՝ վանական այս դրութիւնը որդեգրուած էր արդէն Հայաս-
տանի մէջ: Բնականաբար, գլխաւոր զբաղանքը՝ նախ կրօնական կամ
հոգեւոր պարտականութիւններու եւ հրահանգներու կատարումն էր,
սակայն վանականները անոնց միացուցին նաեւ ուսումնական կեան-
քը: Կորիւն Պատմիչին համաձայն, Մեսրոպ Վրդ. Մաշտոց (Ե. դա-
րուն) բազմացուց այս տեսակ վանքերը, որոնց մէջ, Հայ տառերու
ստեղծումէն ետք, սկսան դասաւանդուիլ Հայերէն լեզուն, ինչպէս
նաեւ ժամանակի ուսումնական ծրագիրը կազմող գիտական նիւթերը:
Անշուշտ, այս գիտական նիւթերն ալ կրօնական բնոյթ ունէին, քանի
որ եկեղեցականներն էին ուսուցիչ-դաստիարակները եւ ուսանողու-
թիւնն ալ, մեծ մասով, եկեղեցական կեանքի սահմանուած էր: Այս
վանքերուն մէջ է որ Հայերէն լեզուն աւանդուեցաւ, ուսումնասիր-
ուեցաւ եւ կատարելագործուեցաւ: Անիկա ծառայեց նաեւ թարգմա-
նութիւններ կատարելու օտար լեզուներէ եւ կիրարկուեցաւ կրօնական
կամ եկեղեցական պաշտամունքի ընթացքին:

Կրթանոցներն ու դպրոցները, հիմնականօրէն, կը գործէին վա-
նական հաստատութիւններէն ներս եւ լիովին ենթակայ էին անոնց
ուղղութեան եւ ազդեցութեան: Ամէնէն նշանաւոր վանքերուն կից կը
հիմնուէին նաեւ աւելի բարձր կարգի ուսումնարաններ՝ «Վարդապե-
տարաններ», ուր՝ բացի լեզուի գիտութենէն, կրօնական ու եկեղե-
ցական հիմնական նիւթերէն, կ'աւանդուէին նաեւ քերականութիւն,
ճարտասանութիւն կամ հոստորութիւն, երաժշտութիւն, փիլիսոփա-
յութիւն, համարողական արուեստ, քերթողական արուեստ եւ բնական
գիտութիւններ:

Ե. դարու կրթական եւ ուսումնական աւանդը շարունակեցելով,
Թ-ԺԱ դարերուն՝ վանական որոշ հաստատութիւններ, իբր կազմա-
կերպուած «Վարդապետարաններ» կամ «Խաւախարաններ», ժամանա-
կի բարձր պահանջներուն համաձայն կը սկսին բարձրագոյն ուսում-
նարանի վարկ ու դեր խաղալ: Ուսումնական նախկին ծրագիրներուն
վրայ կը նշմարուին տոմարագիտութիւն, երկրաչափութիւն, զրչու-
թեան արուեստ եւն. եւն.: Այս կեդրոնները, - որոնց շրջանաւարտ-
ներէն շատեր՝ դարձան նաեւ մշակոյթի յայտնի գործիչներ՝ գիտնա-
կաններ, ուսուցչապետներ, պատմիչներ, աստուածաբաններ, եկեղե-
ցական դաւանանքի տեսաբաններ ու մեկնիչներ, քերականագէտներ,
իրաւագէտներ, բանաստեղծներ, մանրանկարիչներ, երաժշտագէտներ,
ինչպէս նաեւ գիտութեան եւ արուեստի բազմաթիւ մշակներ, - Միջնա-
դարեան Հայաստանի հոգեմտաւոր կազմաւորումի, գիտակցութեան,
դաստիարակութեան, մտածողութեան, գիտութեան, գրականութեան
եւ ընդհանուր մշակոյթի միակ ու գլխաւոր վառարանները դարձան:

Յիշելու համար քանի մը հանրաժանօթ անուններ՝ կ'արձանագրենք Անիի, Արգինայի, Կարսի, Կամրջաձորի, Սանահինի, Հաղբատի, Նարեկի, Հոռոմոսի, Կեչառիսի, Գոշավանքի, Խոր-Վիրապի, Այրիվանքի, Որոտնավանքի, Սկեռայի, Դրազարկի, Գլաձորի, Տաթեւի, Մեծոփի եւ այլ բազմաթիւ վանքերու բարձրագոյն դպրոցները, յիշարժան վարդապետարանները կամ համալսարանները, որոնք ուսումնական ասպարէզէն ներս՝ այդ դարաշրջաններուն՝ հանդիսացան նաեւ հայ իմացական եւ մշակութային գործունէութեան կարեւորագոյն կեդրոնները:

Թէեւ ԺԳ. դարուն, Հայաստանի սահմանները նուաճուեցան Թաթար-մոնղոլներու կողմէ եւ անոնց արշաւանքները՝ ընկերային, մշակութային ու քաղաքական գետնի վրայ բաւական ծանր հետեւանքներ ձգեցին Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի ուսերուն վրայ, անով հանդերձ, ԺԲ-ԺԴ դարերուն՝ կրթական, ուսումնական ու գիտական աշխատանքները աւելի ընդարձակուած կը գտնենք: Նախորդ դարերու ուսումնակրթական կեդրոնները, վարդապետարանները, ուսումնապէս աւելի կը բարգաւաճին եւ նորեր կը հիմնուին Թէ՛ բուն Հայաստանի եւ Թէ՛ Հայկական Կիլիկիոյ սահմաններէն ներս: Գիտնական եւ անուանի ուսուցիչներու, ուսուցչապետներու կամ բարձունապետներու ջանքերով՝ վարդապետարանները կը վերածուին ուսումնագիտական գործունէութեան եռուն ու մակարդակից հիմնարկներու:

ԺԳ-ԺԴ դարերուն, Սիւնիքի նահանգին վանական կրթարանները եւ վարդապետարանները ծաղկուն վիճակ մը կ'ապրին Օրպելեան եւ Պօռչեան իշխաններու գործունէութեան տարիներուն: Ուշագրաւ ու բացառիկ է, օրինակի համար, Գլաձորի վանք-համալսարանին որակաւոր երեւոյթը (հիմնուած Ներսէս Վրդ. Մշեցիի կողմէ՝ 1280ին. մահացած 1284ին), որ իբր «Անյաղթ հոռետը» եւ «Տիեզերալոյս Վարդապետ»՝ տքնաշան ոգիով կը ծառայէ Հայաստանի դպրութեան տարածումի կենսական գործին:

Գլաձորը ունեցած է բազմաթիւ շրջանաւարտներ, որոնք հայ մշակութի պատմութեան մէջ՝ իրենց արժանի տեղն ունին, իսկ ուրիշներ՝ յետագային դարձան մշակութի եւ գիր-գրականութեան նոր կեդրոններու հիմնադիրներ եւ երախտաշատ գիտնականներ⁷:

ԺԴ-ԺԶ դարերուն, վանական, եկեղեցական, կրօնական, գիտական, ազգային եւ մշակութային գործունէութեան ամենանշանաւոր հաստատութիւնը Տաթեւի վանք-համալսարանն էր Թերեւս, որ կը մասնակցէր նաեւ երկրի տնտեսական ու քաղաքական կեանքին: Գրիգոր Բարունապետ Տաթեւացիի մահով (1410ին)՝ գրեթէ կը դադրի վանա-

7. Կարելի է տեսնել ԽԱՉԻՐԵԱՆ Գ. ԼԵՒՈՆ, Եսայի Նչեցիմ եւ Գլաձորի համալսարանը, Լոս Անճելըս, 1988:

կան-ուսումնական այս նշանաւոր հաստատութեան եռուն գործունէութիւնը եւ անգնահատելի դերը, եւ դժբախտաբար վերջնականօրէն ալ կը լուէ 1435-1440ական թուականներուն:

Պատմական այն իրողութիւնը եւ յիշատակութիւնը միայն թէ Տաթեւի գրադարաններուն մէջ կը հաշուէին աւելի քան 10.000 ձեռագիր մատենաներ, կրնայ մատնանշել արդէն այդ հաստատութեան անվիճելի դերը՝ Միջնադարեան Հայաստանի կրօնական, մշակութային, գիտական եւ ազգային ասպարէզներէն ներս: Ուսումնական այս կեդրոնն ալ ճոխ էր «Մովածաւալ փիլիսոփաներ»ով, «Անհամեմատ գրողներ»ով, «Նրաժշտագէտներ»ով եւ «Մանրանկարիչներ»ով, որոնք կը դասաւանդէին նոյն ուսումնարանէն ներս⁸:

Գլաճորի եւ Տաթեւի վարդապետարան-համալսարանները, ժամանակի մտաւորականութեան կողմէ կոչուած են «Նրկորդ Աթեմ», «Իմաստութեան Մայրաբաղաւ», իսկ Գլաճոր՝ նաեւ «Իմաստութեան Գահ» եւ «Աթոռ եւ Վարժարան սուրբ Վարդապետաց մերոց», ինչպէս նաեւ «Հռչակաւոր սուրբ մեմաստան համալսարան»:

Ժէ. դարու երկրորդ տասնամեակին, Տաթեւի վանքին մերձակայքը կը հիմնուի եւ արագօրէն կը ծաղկի վանական ուրիշ հաստատութիւն մը, Մեծ Անապատ անունով, որ իր կարգին՝ ո՛չ միայն կը յաջողի բանալ հայ վանական կեանքի բարեկարգուած փայլուն նոր էջ մը, այլ կը վերածուի նաեւ ուսումնական կեդրոնի մը՝ ուսումնական կեանքի եւ մշակոյթի ասպարէզէն ներս ալ նշանակալից դեր մը ունենալով:

ԺԶ. դարուն, ուսումնական գրեթէ միակ երեւելի կեդրոնն էր Բաղէշի Խնդրակատար վանքը: Ունեցած է աշխոյժ գործունէութիւն:

Աւելի նշանաւոր եղած է Բաղէշի Ամրտուղ (Ամլորդոյ) վանքը, հիմնուած ԺԶ. դարուն վերջերը: Վարդան Վրդ. Բաղիշեցիի տքնաջան աշխատանքով եւ ձեռներէցութեամբ՝ մենաստանը կ'ունենայ գիտական ու կրթական նշելի մակարդակ ու վաստակ, ուր հետաքրքրութիւնը եւ սէրը՝ մեր մատենագրական զանձներուն նկատմամբ, կը խորանայ, ստեղծելով նաեւ բաւական ճոխ գրադարան: Վանական այս հաստատութիւնն ալ, դարու պահանջներէն թելադրուած, եղած է նաեւ գրչութեան նշանաւոր կեդրոն: Բազմաթիւ ձեռագիրներ ընթորինակուեր, կազմուեր ու նորոգուեր են հոն^{8ա}:

8. Հմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐՔ. ՕՐՊԵԼԵԱՆ, Պատմութիւն, Մոսկվա, 1861, էջ 165: ԱԼԻՇԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԻ, Սիւսկամ, Վենետիկ, 1893, էջ 225-247: Հայ ժողովրդի Պատմութիւն (խմբագրութիւն, ութհատորեակ), Հտ. Դ., Երեւան, 1972, էջ 437-440: ԷՄԻՐ, Տաթեւի վանքը, տե՛ս «Արաբս» (գրական եւ գեղարուեստական հանդէս, Ս. Պետերբուրգ), Դ. տարի (1892), գիրք Բ., (Դեկտ.), էջ 17-30 եւ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Ե., Ուրուագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան, Երեւան, 1958, էջ 95-161:

8ա. Հմտ. ԱԿԻՆԵԱՆ ՀԱՅՐ Ն., Բաղէշի Դպրոցը, Վիեննա, 1952:

Հայաստանի վանական-ուսումնական բոլոր հաստատություններն այլ հարուստ էին իրենց սեփական գրադարաններով:

Ժէ. դարու կէսերուն, էջմիածնի վանքին մէջ, Փիլիպպոս Աղբա-
կեցի Կթղ.ի նախաձեռնութեամբ բացուած ուսումնարանը՝ «վարդա-
պետարան» անունով, կը յաջողի բարգաւաճիլ, ունենալով մեծ թիւով
ուսանողներ եւ Ոսկան Վրդ. Երեւանցիի, Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցիի,
Ստեփանոս Վրդ. Լեհացիի եւ Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցիի նման հմուտ
ուսուցչապետներ: Այս նուիրեալ ու գիտնական հոգեւորականներու
ժամանակաշրջանին՝ էջմիածնի Միաբանութեան կրթական վիճակն ու
դիմագիծը գրեթէ հիմնովին կը բարեփոխուի⁹:

Դժբախտաբար, ԺԶ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դարերու կէսերուն՝ խա-
ղաղ էջր հայ ժողովուրդի ազգային ու քաղաքական կեանքը: Հայաս-
տան աւերումի կ'ենթարկուէր թուրքերու եւ պարսիկներու միջեւ ծա-
գած պատերազմներուն: Արշաւանքներու, քաղաքական բախումներու,
ընկերային եւ դասակարգային ճնշումներու, ինչպէս նաեւ պետական
ու քաղաքական միջոցառումներու պատճառով, հայ զանգուածը կոր-
սընցուցեր էր պատմական իր հաւասարակշռոյթը եւ հասեր էր ազգա-
յին, ընկերային եւ իմացական մակարդակի գրեթէ նուազագոյն գո-
յալիճակի: Երկրին դրուժիւնը կը վատթարանար յատկապէս ԺԷ. դա-
րուն սկիզբը, երբ Շահ Աբբաս կ'ամայացնէր Արեւելեան Հայաստանը՝
զանգուածային տեղահանութիւններու եւ արտագաղթի միջոցներով:
Տխուր էր պատկերը:

Պատմական այս վատ հանգրուանին, յատկապէս ԺԶ. դարուն
վերջերը եւ ԺԷ. դարուն սկիզբը, Հայաստանի տարբեր վայրերու մէջ
յայտնուեցան եկեղեցական քանի մը գիտակից անձնաւորութիւններ,
որոնք մեծ ճիգերով ու ձեռնարկներով՝ վանական, եկեղեցական,
կրթական, ուսումնական եւ մշակութային բարեկարգութիւններու

9. Ստեփ. Լեհացին, Դիոնիսիոս Արիսպազացիի իր Թարգմանութեան յիշատակարա-
նին մէջ կը գրէ թէ «Զայնու ժամանակաւ (էջմիածնի մէջ) բազում էին երեսիլի
վարդապետք, քաջարամք, քամաստեղծ աստուածային գրոց, քաջք, գիտունք եւ
հմուտք...», տե՛ս ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ., Պատմ. Հայերէն Դպրոցեան, Բ. Նոր
Մատենադրութիւն, Բ. տիպ., Վենետիկ, 1905, էջ 132: Հայկական դպրոցներու,
ուսումնարաններու եւ վարդապետարաններու գործունէութեան, դերին եւ ընդհա-
նուր պատմութեան մասին տեսնել հետեւեալ հիմնական հետազոտութիւնները.-
ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ, Դաստիարակութիւնը եւ հայ գիտ. Վենետիկ, 1928:
ԱԼՊՈՅԱՅԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Գահիրէ, 1946: ՔԱՍՈՒՆԻ
ԵՂԻԱ, Պատմութիւն եւ հայ դաստիարակութեան, Պէյրութ, 1959: ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ
Ա. Ե., Ուրուագծեր..., Զ. աշխ.: Նոյն, Հայագիր դպրոցի ծագումը եւ նրա յե-
տագայ վիճակը, տե՛ս «Գիտական աշխատութիւններ» Երեւանի Պետական Համա-
լսարանի, Կո. ԺԳ., Երեւան, 1940, յատկապէս էջ 403-426: Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆԻ կողմէ
լսարանի, վանական հաստատութիւններու նուիրուած բազմահատոր շարքը, հրա-
պարակուած Վիեննա եւ SARAFIAN A. K., History of education in Armenia, La Verne,
California, 1978.

ոգի, հոսանք ու գործունեություններն փորձեցին ստեղծել, վերականգնելու, զարգացնելու եւ վերաշխուժացնելու նպատակով՝ հայ ժողովուրդի մարդկային, ազգային, ուսումնական, կրթական եւ կրօնական-եկեղեցական արժեքներու բազմադարեան աւանդը: Սարգիս Եպս. Պարոնտէր (+1620) եւ Կիրակոս գիտնական Քհնյ. Տրապիզոնցի (+1621), Ներսէս Վրդ. Մոկացի (+1625), Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կթղ. (+1632), Յակոբ Դ. Զուղայեցի Կթղ. (+1680), Մելիքսէթ Վրդ. Երեւանցի (+1631) եւ անոր աշակերտը՝ Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցի (+1657), Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի (Կ. Պոլսոյ պատուական Պատրիարքը, +1741), Յակոբ Նալեան Պատրիարք (+1764) եւն., որոնց ցուցաբերած մեծ նուիրումը եւ աշխատանքը մխիթարական ու հերոսական երեւոյթ մըն էր, անկասկած: Անոնց գործին, սակայն, պակսեցաւ դժբախտաբար կազմակերպչական այն անհրաժեշտ դրուժիւնը կամ կառոյցը, որ կրնար երաշխաւորել իրենց ծրագիրը, նախաձեռնութիւնը եւ գործը: Այդ տեսակէտով, ցաւալի է իսկապէս, որ անոնց սկսած շարժումները ղադրեցան իրենց հետ եւ կամ հազիւ սերունդ մը կրցան գոյատեւել՝ առանց մնայուն արձագանգ մը ձգելու:

Պատմական այս հանգրուանին վրայ յայտնուող զնահատելի ճիւղերուն եւ շարժումներուն մէջ, ԺԹ. դարու ճիշտ սեմին, 1700 թուականին, հայ վանական ու կրթական կեանքին մէջ՝ Հայաստանէն դուրս՝ յայտնուեցաւ նոր կեդրոն մը, վանական նոր հաստատութիւն մը, որ ուսումնական, գիտական, գրական եւ մշակութային իր գործունեութեամբ՝ թերեւս մեծագոյն դրոշմը պիտի դնէր հայ պատմութեան մէջ, ինչպէս կը փորձէր բանաձեւել փրոֆ. Հ. Փաստրմաճեան:

Այդ հաստատութիւնը՝ Մխիթար Վարդապետ Սեբաստացիի հիմնած «ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆ»-ն էր, վանական-ուսումնական հաստատութիւն մը, որ Յակոբ Օշականի հեղինակաւոր դատումով՝ «Մեր պատմութիւնը, գրականութիւնը վերէն վար վերանորոգող հօգոր շարժում մը եղաւ»¹⁰:

Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիին անձը եւ գործը, թէեւ երեւոյթով համանման էր նախորդ բարեկարգիչներուն, անոնց առաջադրանքներուն եւ ճիւղերուն, սակայն Մխիթար Վրդ. յաջողեցաւ «անհատական» իր ձեռնարկը «հաւաքական»ի վերածել եւ յաջողիլ իր հունին մէջ իսկ:

Մխիթար Վրդ.ի հիմնած Միաբանութեան «հաւաքական ուղեգիծ»ին, այսինքն ծրագրին, աշխատանքին եւ հոգիին էական յատկանիշները պիտի ըլլային «ներամոգական կեանք», «աղօթք», «ուսուցում» եւ «ստեղծագործութիւն»՝ բայց «միասիրտ», «միաձոյլ» եւ «կարգապահ»՝ ընդհանուր վարքագիծի մը հիմնական պահանջներով:

10. ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈԲ, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հտ. է., Պէյրուս, 1979, էջ 11:

Ծրագրումի, միասիրտ ու հաւաքաբար աշխատանքի այս սկզբունքներով եւ պահանջած ուղիով, ան ո՛չ միայն կը տարբերէր զինք կանխող «բարենորոգիչ» անձնաւորութիւններէն, այլ կը բազմապատկէր իր կորովը եւ ոյժերը ու կը տեւականացնէր նաեւ մշակած շարժումը՝ իրեն յաջորդ հետեւորդներուն յանձնելով գործը շարունակելու ոգին, գաղափարականը, կենսական աշխատանքը եւ թափը՝ հայ ժողովուրդի հոգեմտաւոր ու գիտակցութեան զարթոնքին եւ անոր ուսումնագիտական վերելքին նպաստող:

Այս իմաստով ու մօտեցումով, Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին «Մի ամբողջ դարագլուխ է կազմում մեր մտաւոր գարգացման պատմութեան մէջ»¹¹:

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ՝

ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՍԵԲԱՍՏԱՑԻԻ ԿԵԱՆՔԻՆ ՈՒ ԳՈՐԾԻՆ

(Ծնած Սեբաստիա՝ 1676ին եւ մահացած 1749ին՝ Վեներիկ)

Հիմնադիրի մը անձը, գործը եւ ոգին՝ ուղեյարդարի դերը եւ նշանակութիւնը ունին:

Մխիթարեան Միաբանութեան ուսումնագիտական աշխատանքին եւ գործունէութեան ոգին ու լրջութիւնը կարելի պիտի չըլլայ երբեք ըմբռնել ու գնահատել ա՛յնպէս՝ ինչպէս որ պէտք է՝ առանց ծանօթանալու անցեալ դարերու Հայ Վանական եւ Ուսումնական Կեանքի պատմական ընդհանուր շարժումներուն եւ ոգիին, ինչպէս նաեւ՝ Մխիթար Վրդ.ի անձին, անոր արտաքին կենսագրութեան կողքին՝ նա՛եւ ներքին կենսագրութեան, անոր յղացած տեսիլքին, մշակած ուղիին եւ գոնէ անոր աշխատանքներուն եւ գործունէութեան ընդհանուր գիծերուն, որոնք հիմնական նախադրեալները կը կազմեն իր կողմէ հիմնուած Միաբանութեան կեդրոնական կառոյցին:

Հրաչեայ Աճառեան, Մխիթար Վրդ.ի ազգային, գրական եւ հրատարակչական գործն ու արժանիքը կը նմանցնէր լուսաւոր աստղի մը, որ «Փայլում է Հայկական խաւար հորիզոնի վրայ»¹²:

Մխիթար Վարդապետ՝ նախորդ դարերու հայ վանական եւ մշակութային աւանդը ո՛չ միայն փորձեց վերամշակել, վերականգնել ու կազմակերպել, այլ հիմնովին նոր դիմագիծ մը փորձեց տալ անոր եւ աւելի ուժեղ թափով առաջ մղել՝ ուղղակի ժամանակներուն ազգային կենսական պահանջները նկատի առնելով:

11. ԼէՕ, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., Հայոց պատմութիւն, Գիրք Բ., Երեւան, 1973, էջ 482-483:

12. Հմտ. Հայոց մոր գրականութիւն, Պէրուս, 1940, էջ 16:

Իր անսպառ ճիգերով ու աշխատանքային նուաճումներով՝ ան յաշողեցաւ դառնալ եկեղեցական, գիտական, մշակութային եւ հանրային նշանաւոր գործիչ:

Նախնական կրթութիւնը եւ ուսումը ստացաւ Սեբաստիոյ Սուրբ Նշան վանքին մէջ: 1690ական թուականներուն անցաւ Էջմիածնի վանքը, ապա Սեւանի եւ Կարինի Հնճուց վանքերը: 1693ի չրջանին, ուսումնական հետաքրքրութիւններէ մղուած՝ ուղղուեցաւ նաեւ դէպի Բերիա (Հալէպ), ուր առիթ ունեցաւ ծանօթանալու եւրոպացի մշակուած անձնաւորութիւններու: 1696ին ձեռնադրուեցաւ կուսակիցն աբեղայ եւ 1699ին, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կիրարկուած դարերու աւանդութեան համաձայն ալ՝ ստացաւ Վարդապետական Իշխանութիւն եւ Գաւազան՝ քարոզելու եւ ուսուցանելու իրաւասութեամբ:

Քսան տարեկանին մտադրեց հիմնել վանական նոր հաստատութիւն մը՝ հայ ժողովուրդին հոգեկան եւ իմացական կարիքները հոգալու վճռական մտադրութեամբ: 1697ին մեկնեցաւ Կ. Պոլիս: Զբաղեցաւ ուսուցչութեամբ եւ քարոզութեամբ, ձեռք ձգելով գիտնական ուսուցիչի եւ հաւատաւոր եկեղեցականի մեծ համբաւ ու բարձր վարկ:

1700 թուականին հիմը դրաւ իր մտադրած վանական հաստատութեան, իր շուրջ համախմբելով տաս-տասնհինգ աշակերտներ: Սակայն, Կ. Պոլսոյ մէջ, իրեն համար սկսան աննպաստ պայմաններ ստեղծուիլ՝ եւրոպացիներու հետ իր ունեցած յարաբերութիւնները կասկածներու դուռ բանալով: Որոշ հետապնդումներու հետեւանքով, ինք եւ իր համախմբած աշակերտները՝ զաղտնաբար մեկնեցան Յուդաստանի Մորէշայի (հին Պեղոպոնէսի) չրջանի Մեթոն բերդաքաղաքը, յուսալով որ հոն անխռով ու անկաշկանդ կը նուիրուի իր ծրագրած վանական ու գիտական աշխատանքներուն:

1715ին, տասներկու տարի Մեթոնի մէջ կեանքը կազմակերպելէ ու ապրելէ յետոյ, Մխիթար կը հարկադրուի տեղափոխուիլ հիւսիսային Իտալիոյ՝ Վենետիկ քաղաքը, Յունաստանի մէջ՝ թուրքերու եւ Վենետիկի հասարակապետութեան միջեւ ծագած պատերազմին հետեւանքով: Վենետիկը, անշուշտ, պատահաբար ընտրուած վայր մը չէր: Անիկա ծովեզերեայ վաճառաշահ կեդրոն մըն էր Եւրոպայի սրտին վրայ եւ քաղաքական, գիտական ու մշակութային կեանքի եռուն քաղաք, ուր, 1512-1513 թուականներուն՝ տպագրուելէին նաեւ առաջին հայերէն գիրքերը: Մխիթար Վարդապետ իր Միաբանութեան համար, իբր ապահով կայք, կ'ընտրէ Վենետիկը, ուր կար արդէն հայկական համեստ գաղութ մըն ալ, առաւելաբար հայ վաճառականներէ բաղկացած:

1717ին, Մխիթար Վրդ.ի խնդրանքին ընդառաջող Վենետիկի Մերակոյտին յատուկ մէկ արտօնագիրով, իր աշակերտներով կը հաստատուի ան Սուրբ Ղազար Կղզիին վրայ (իտալերէն San Lazzaro), որ

անմարդաբնակ էր՝ կիսաւեր վիճակով: Մխիթար Վրդ. իր իսկ գծա-
գրութիւններով, կը յաջողի կղզիին վրայ կառուցանել եկեղեցի եւ
յարակից համալիր: Անկէ ետք, յամառ ու հետեւողական աշխատանք ու
գործունէութիւն կը ստեղծէ ու կը ծաւալէ՝ պատրաստելու այնպիսի
ուսումնասէր ու մշակուած Վարդապետներ, որոնք կարենային իսկա-
պէս՝ հոգալ հայ ժողովուրդին հոգեկան թէ իմացական կարիքները եւ
լոյս սփռել գիտական թէ ժողովրդական ընդարձակ խաւերու մէջ՝
հաւասարապէս:

Մխիթար Վրդ. կը կեդրոնացնէ ու կը լարէ իր ճիգերը՝ ազգային
անձկութիւններու ծով ցաւին ու պահանջին դիմաց: Վճռած է, ամէն
գինով, իրականացնել հայ ժողովուրդի ընդհանուր լուսաւորութեան
եւ Հայ Մտքին բարձրացումը: Սուրբ Ղազարի իր մենաստանը, եւ-
րոպական իմացումով, կը յաջողի վերածել իմացական լուսաւորու-
թեան կեդրոնի մը: Կը կազմակերպէ վանական եւ ուսումնական
բարձրորակ վարժարան, որ ինք երկու անգամ կը կոչէ «Համալսա-
րան»¹³, հարուստ գրադարան եւ ձեռագրատուն: Կը հիմնէ հրատա-
րակչական եւ այդ օրերէն՝ կը սկսի Վենետիկի Մխիթարեան Վարդա-
պետներու գրաւոր տքնանքին, աշխատանքներուն եւ հրատարակու-
թիւններուն անվերջ ու բազմաբնոյթ շարքը:

Մխիթար Վրդ. մեծ ձեռնհասութեամբ կը վարէ իր հաստատած
Միաբանութեան վարչական, ուսումնական, գիտական, կրթական,
հրատարակչական, տնտեսական ու վանական աշխատանքները եւ կեն-
ցաղակերպը, զբաղելով միաժամանակ՝ մեկնողական, աստուածաբա-
նական, լեզուական ու թարգմանական գրաւոր աշխատանքներով: Կը
ղեկավարէ նաեւ իր սաներուն կրօնական, լեզուական, բանասիրական
ու պատմագիտական ծրագիրներն ու հետազոտութիւնները, գծելով ու
մատնանշելով այսպէս՝ անոնց ու ամբողջ Միաբանութեան յետագայ
ուսումնագիտական կեանքին եւ գործունէութեան ուղեգիծը: Ան կը
սորվեցնէ նաեւ ու յատկապէս՝ աշխատիլ հաւաքական ոյժերով, գի-
տական լրջութեամբ ու կաճառական նկարագիրով:

Մխիթար անձնապէս կը կատարէ թարգմանութիւններ, ինքնագիր
աշխատանքներ ու կը հրատարակէ բազմաթիւ գիրքեր՝ իր ժամանա-
կաշրջանի հայ ժողովուրդի ազգային, կրօնական ու գիտական հրա-
տապ պահանջներէն թելադրուած: Մօտ յիսուն հատոր գործ՝ լեզուա-
գիտական (բառարանային), քերականական, քերթողական, կրօնա-
կան, սուրբ գրային, մեկնողական ու հրատարակչական նիւթերով:

Վենետիկի Վանքը, Մխիթարի հոգատար, անվհատ, ստեղծագործ
եւ առաջնորդող ճիգերով՝ կ'աւնէ կեանք ու կը վերածուի ուսումնա-

13. Հմտ. ՄՈՒԹԱՐ ՎՐԴ. ՍԵՐԱՍՍԱՑԻ, Բաղգիր՝ Հայկազեան Լեզուի, հտ. Ա.,
Վենետիկ, 1749, յառջաբան, էջ 4:

կան աննախընթաց աշխատավայրի մը, ուր կը վերածնի, կ'աշխուժանայ ու կը բարգաւաճի հայ վանական ու իմացական աննախատեսելի կեանք մը:

Ոստելով Մխիթար Սեբաստացիի եւ Մխիթարեան Վարդապետներու կատարած անհամեմատելի աշխատանքի մասին, Ստ. Նազարեանց առանձին հիացումով կ'արտայայտուի անոնց մասին. «Հայկական գրականութեան պատմութիւնը պիտի նայէ Մխիթարեան Միաբանութեան՝ որպէս մի գիտնական Ակադեմիայի, որի անդամները, ինչպէս տրամադրում էին սահմանուած կարգերը, պարտաւոր են գրադուել գիտութիւնները մշակելով, փոխադարձաբար հաղորդելով միմեանց իրանց հետագոտութիւնների արդիւնքը: Մխիթարեանների Ակադեմիային երեւան գալը՝ Հայոց մտաւոր կեանքի ամենամշակունքը դէպքն է: Հայ ժողովուրդը, մինչեւ այդ, ընկղմած էր խորին տգիտութեան մէջ, իսկ նրա լեզուն՝ կատարեալ բարբարոսական դրութեան մէջ: Մխիթարը, որ իրաւացի կերպով անուանուում է Հայերի Նոր Լուսաւորիչը եւ Երկրորդ Մեսրոպ, իր Միաբանութեան հիմնարկութեամբ՝ մի անխորտակելի պատուար կանգնեցրեց գրական խանգարման սաստիկ հեղեղումների դէմ»¹⁴:

Մխիթար Վրդ.ի երազած ու փայփայած գաղափարը՝ ի վերջոյ կը դառնայ դործոն եւ նախանձելի իրականութիւն, որու իրականացումին համար, սակայն, ան գիտակցօրէն նուիրեց, աշխատեցաւ, տքնեցաւ, ստեղծագործեց եւ ունեցաւ մեծ անհատներու միայն յատուկ՝ տառապալից կեանք ու մեծամեծ զրկանքներ:

Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին տէր էր հեռատես ու լուսաւոր մտքի. ունէր անընկճելի կամք ու վեհանձն հոգի. անձնուէր էր, առաքինի ու ծայր աստիճան հայրենասէր՝ գիտակցելով իր դարաշրջանի հայ ժողովուրդի թէ՛ հոգեկան, թէ՛ ազգային եւ թէ՛ քաղաքական վատ իրավիճակին: Անոր հոգին լրիւ թափով նուիրուեցաւ իր մեծ երազի գաղափարականին՝ լուսաւորելու իր ազգակիցները եւ ազատագրելու զանոնք հոգեմտաւոր վնասակար մթութիւններէ:

Այս ներքին յատկանիշներով էր՝ որ Մխիթար յաջողեցաւ նոր դարագլուխ մը բանալ, պատմական աննախընթաց ու բացառիկ էջ մը՝ հայ կեանքէն ներս, ինչպէս կը վկայեն Լէօ, Աճառեան, Զօպանեան եւ այլ բազմաթիւ հեղինակաւոր մասնագէտներ, Եւրոպայի ամէնէն ծանօթ քաղաքներէն՝ Վենետիկի մէջ՝ հիմը դնելով «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»-ու, այսինքն ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ հարուստ ու կարեւոր աշխատանքին:

14. Հմմտ. Լէօ, Ստեփանոս Նազարեանց, Թիֆլիս, 1902, էջ 132-133 կամ Լէօ, Երկերի ժողովածու, հտ. 2., Երեւան, 1987, էջ 49:

Մխիթար Վրդ-ի գրաւորական նուաճումներուն եւ կատարած հրատարակութիւններուն կարեւորագոյնները կը նկատուին հետեւեալ գործերը. — Աստուածաբանութիւն Մեծն Ալքերտի (1715): Գիրք Առաքիմութեանց (1720–1721): Աղբիւր Բարի (1722): Քերականութիւն Աշխարհաբարի (մին՝ 1726ին եւ միւսը՝ 1727ին): Քրիստոնէական Վարդապետութիւն (1727): Քերականութիւն Գրաբարի (1730): Աստուածաշունչ (քննական ու գեղարուեստական մեծ հրատարակութիւն, 1733): Մեկնութիւն Ժողովողի (1736): Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի (1737): Պարտեզ Հոգեւոր (1738) եւ Բառգիրք Հայկագեան Լեզուի (հտ. Ա., 1749, հտ. Բ., 1769), որոնք Մխիթար Վրդ-ի աշխատանքներուն գլխական ամէնէն արժէքաւոր գործերը կը նկատուին եւ ամէնէն զնահատելիները:

Մխիթար Վարդապետ, իր վանական ուսումնարանի աշակերտներուն համար, յորինած է նաեւ Թուաբանութեան, Երկրաչափութեան, Տօմարագիտութեան, Աստղաբաշխութեան, Փլլիսոփայութեան եւ Ճարտասանութեան դասագիրքեր ալ, որոնք ցարդ մնացած են անտիպ¹⁵:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՒՆ ԱՌԱՋ

Հայաստանի եւ Հայ Գրականութեան մասին առաջին տեղեկութիւնները Եւրոպա հասած են Ժ. դարուն: Լատիներէն–Հայերէն բառարանի մը գոյութիւնը ասոր փաստն է. աշխատանք մը՝ որ 1886ին հրատարակուեցաւ հայագէտ A. Carrièreի կողմէ:

15. Հմտ. ԶԱՐԲԱՆՍԱՆԻ ՀԱՅՐ ԳԱՐԳԻՆ, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Բ. Նոր Մատենադրութիւն, նշ. աշխ., էջ 316–333: Մխիթար Սեբաստացիի մասին տե՛ս ԹՈՐՈՍՅԱՆ ՀԱՅՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, Վարդ Մխիթարայ Արքայի Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1901: ԱՆԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, Մխիթարեանմ գրականութեան համադէպ, Վենետիկ, 1902: «Գեղունի» (գեղարուեստական հրատարակութիւն. բացառիկ թիւ՝ նուիրուած Մխիթար Վրդ-ի մահուան 200ամեակին), Վենետիկ, 1949: ԶԱՆԱՇՅԱՆ ՀԱՅՐ ՄԵՍՐՈՊ, Մխիթար եւ հայ ազգը, տե՛ս «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1950, թիւ 1–2, էջ 23–41: ԶԵՄՃԵՄՅԱՆ ՀԱՅՐ ՍԱՀԱԿ, Մխիթար Արքայի հրատարակչական առաքելութիւնը, Վենետիկ, 1980: ՏԵՐ–ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՀԱՅՐ ՆԵՐՍԷՍ, Մխիթարի նպատը աշխարհաբարի կազմութեան, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1977, թիւ 3–4, էջ 482–540 եւ յաջորդաբար...: Մատենագիտութիւն Մխիթար Սեբաստացիի, կազմեց ՏԵՐ–ՆԵՐՍԷԱՆԻ Հայր Ն., «Բազմավէպ», 1977, թիւ 1–2, էջ 364–371 եւ «Մխիթար» (Մխիթար Սեբաստացիի մահուան 200ամեակի առիթով) բացառիկ թիւ «Բազմավէպ», 1950: ԶԱՆԱՇՅԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, հտ. Ա., Վենետիկ, 1953, էջ 14–29: ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ, Մխիթար եւ իր նպատը հայ մշակոյթին, «Հայրենիք» (ամսագիր, Պոստըն), 1950, թիւ 7, էջ 37–43: ԹԱՀ–ՄՂԱԿՈՅԻՄ, «Հայրենիք» (ամսագիր, Պոստըն), 1950, թիւ 7, էջ 37–43: ԹԱՀ–ՄՂԱԿԱՆ ՆԻԿՈՂՈՍ, Մխիթար Սեբաստացի եւ վերամորթութեան շարժումը հայ հոգեւոր երգարուեստում, «Բազմավէպ», 1977, թիւ 1–2, էջ 205–217:

Պատմութեան ծանօթ է, որ Եւրոպական զանազան պետութիւններ (Ֆրանսա, Գերմանիա, Իտալիա)՝ քաղաքական ու կրօնական դրդապատճառներով եւ դիւանագիտական գործիչներու կամ կրօնական քարոզիչներու միջոցով (Դոմինիկեան, Փրանկիսկեան եւ Յիսուսեան), ԺԳ. դարու կէսէն սկսեալ՝ թափանցեցին Հայաստան եւ կրցեր էին գործունէութեան կեդրոններ ստեղծել¹⁶: Ասոնց ձեռքով է որ բուն Հայաստանի որոշ քաղաքներու եւ յատկապէս Հայկական Կիլիկիոյ մէջ մտեր էին եւրոպական մշակոյթի եւ նոյնիսկ լատիններէն լեզուի ուսումը: Փոխադարձաբար ալ, անշուշտ, ԺԷ. դարէն սկսեալ, Եւրոպան ինք կը սկսէր ծանօթանալ Հայերէն լեզուին, Հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ անոր գրականութեան, երբ յարաբերութիւնները աւելի կը սերտանան կրօնական, դաւանական, պատմական, բանասիրական եւ կամ արեւելագիտական հարցերու քննութեամբ:

Հայագիտական առաջին աշխատութիւնները, այսինքն Հայերէն լեզուի առաջին բառարանները եւ քերականութիւնները, պատրաստուած եւ հրատարակուած են եւրոպացիներու կողմէ:

Եթէ մեծ ուշադրութիւն մը չդարձնենք Թեգէոս Ամբրոսիոսի «Բաղդեբէմի, ասորեբէմի, հայեբէմի եւ տասը ա'յլ լեզուներու մեքաթուքիւմ» գործին¹⁷, առաջին տեղը կը գրաւէ Ֆրանչեսքոյ Ռիվոլա (Francesco Rivola) իտալացին, որ Միլանոյ քաղաքին մէջ ուսուցիչ էր արեւելեան լեզուներու: Ռիվոլա Հայագիտական երկու աշխատութիւններ ունի: Առաջինը Հայերէն-Լատիններէն բառարան մըն է (երկու տպագրութեամբ. մին՝ տպուած Միլանոյ, 1621ին, միւսը՝ Փարիզ 1633ին), իսկ երկրորդը՝ լատիններէն լեզուով Հայերէնի Բերականուրթիւն մըն է (տպ. Միլանոյ, 1624ին): Այս վերջինը, մասնագէտներու համաձայն, Հայերէնի քերականական կառուցուածքի ամբողջական նկարագրութեան առաջին փորձն էր¹⁸:

16. JANACHIAN PÈRE MESROB, *Les Arménistes et les Mekhitaristes*, Armenica, melange d'études Arméniennes, 1969, էջ 383: Հմտ. նաեւ ԱԼԻՇԱՆ Հ. Դ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 437-489: Հայ ժողովրդի պատմութիւն (խմբագրութիւն, ութհատորեան), Հտ. Գ., Երեւան, 1976, էջ 687-715: DÉDÉYAN G., (խմբագիր), *Histoire des Arméniens*, éd. Privat, Toulouse, 1982, էջ 313-321: ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՀԱՅՐ ՏԱՃԱՏ, Նիւքեր հայ վանկամութեան պատմութեան, Վենետիկ, 1989, էջ 28-41: ԲՈՂՈՅԵԱՆ Ա. Ա., Բիւզանդիայի արեւելեան քաղաքականութիւնը եւ Կիլիկիան Հայաստանը, Երեւան, 1988, էջ 218-254: GALBIATI ENRICO, *Rapporti culturali del l'Armenia con l'occidente...* (Մշակութային կապեր՝ Հայաստանի եւ Արեւմուտի միջեւ...), «Բազմալէզ», 1977, թիւ 3-4, էջ 709-717:

17. Աշխատանքը պատրաստուած է լատիններէն եւ տպուած՝ Իտալիոյ Փաւիա քաղաքին մէջ, 1539ին. Հմտ. SCHRUMPF G. A., Ուսումնասիրութիւն մը Հայ Լեզուի եւ Մասնագրութեան յԱրեւմուտս, Թրգմ. Զարհանալեան Հայր Գարեգին, Վենետիկ, 1895, էջ 40-42:

18. Հմտ. SOMAL(IAN) MONS. SUKIAS, *Quadro della Letteratura di Armenia*, Venezia, 1829, էջ 202: ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ Գ. Բ., Գրաքարի քերականութեան պատմութիւն, Երե-

Փ. Ռիվոլայէն ետք՝ յիշատակութեան արժանի է Կղեմէս Գալանոս իտալացի եկեղեցականը (Clemente Galano), որ 1630ական թուականներուն Հռոմէն ղրկուած էր Վրաստան եւ Հայաստան՝ իբր քարոզիչ: Ունի հայագիտական քանի մը կարեւոր գործեր: Անոնցմէ կարեւորագոյնը թերեւս «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ» երկհատոր եւ ծաւալուն գործն է (տպ. 1650-1661) շրջանին): Գործը շարադրուած է հայերէն եւ լատիններէն լեզուներով եւ հայ ժողովուրդի պատմութեան առաջին կանոնաւոր շարադրանքն է, ուր հայկական սկզբնաղբիւրներէն զատ՝ օգտագործուած են նաեւ յունական եւ լատինական աղբիւրներ: Գալանոս տիրապետած կը թուի ըլլալ թէ՛ զրաբար եւ թէ՛ աշխարհաբար լեզուներուն, քանի որ հայերէն լեզուով դասաւանդութիւններ կատարած է Հռոմ եւ Կ. Պոլիս:

Գալանոսի այս ընդարձակ գործը շատ ուժեղ եւ երկարատեւ ազդեցութիւն ունեցած է թէ՛ հայերու եւ թէ՛ օտարներու վրայ, ըլլալով հայ ժողովուրդի եւ անոր եկեղեցական ու քաղաքական պատմութեան հետ ծանօթացումի իր ժամանակի միակ հեղինակաւոր աղբիւրը:

Գալանոսի հայագիտական միւս աշխատանքը՝ «Հայերէնի փերականակամ եւ տրամաբանական մեքանիքիւն...» գործն է (տպ. Հռոմ, 1645ին. պատրաստուած՝ հայերէն եւ լատիններէն զուգահեռ բացատրականներով, որուն կցուած է նաեւ հայ-լատին բառարան մըն ալ), եւ փաստօրէն հայերէն լեզուի տրամաբանութեան առաջին դասագիրքը կը նկատուի¹⁹:

Կ. Գալանոսի հետ միաժամանակ Հայաստան կը գտնուէր Հռոմէն եկած ուրիշ իտալացի եկեղեցական մը՝ Հայր Պօղոս Պիրոմալլի (Paolo Piromalli) անունով, որ հայերէն լեզուի իր գիտութիւնը կատարելագործելու համար Վրդ. Երեւանցիի օգնութեամբ, փոխադարձաբար լատիններէն սորվեցնելով Ոսկան Վարդապետի:

Պ. Պիրոմալլի պատրաստած է 35.000 բառերէ բաղկացած հայերէն բառարան մը, որ սակայն մնացած է անտիպ՝ համաձայն Լէոյի մէկ հաղորդումին, եւ անոր կարծիքով՝ եթէ «Ճիշտ է, պիտի նշանակէ մի ամբողջ գիտական գանձարան՝ մեր այն ժամանակուան աղբատ ու բշուռ գրական կացութեան մէջ»²⁰:

ւան, 1974, էջ 8-10: Տեսնել նաեւ ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Զ. Գ., Պատմութիւն Հայերէն Դպրոսեան, Բ. տիպ., նշ. աշխ., էջ 334 եւ շրջ.:

19. Հմմտ. SOMALIAN MONS. S., *Quadro...*, էջ 203-205: ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ Գ. Բ., նշ. աշխ., էջ 25-26: ԼԵՕ, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., Հայոց Պատմութիւն, Գիրք Ա., Երեւան, 1989, էջ 450-454:

20. SOMALIAN MONS. S., *Quadro...*, էջ 202-203: ԼԵՕ, Ժողովածու Երկերի, հտ. Գ., Հայոց Պատմութիւն, Գիրք Ա., Երեւան, 1989, էջ 451: Պիրոմալլիի անձին ու գործունէութեան մասին տե՛ս ԱՄՍՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ոսկան Վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 35-125:

Յիշատակութեան արժանի հայազգի հայազէտներ կը նկատուին յատկապէս Ոսկան Վրդ. Երեւանցին, որուն գործը եւ գործունէութիւնը ծանօթ է բոլորիս (1614-1674) եւ Յովհաննէս Հոյով եկեղեցականը (Կ. Պոլսեցի, 1635-1691), որ հեղինակ է շուրջ տասնհինգ ինքնուրոյն ու թարգմանական գործերու: Իր աշխատանքներէն կարեւորագոյնը «Զտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական» գործն է, հրատարակուած հայերէն (տպ. 1674ին) եւ լատիներէն լեզուներով (տպ. 1675ին): Կը յիշենք Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցին ալ (+1657), որ Ժէ. դարու ամէնէն հմուտ ու մշակուած անձնաւորութիւններէն մէկը եղած է: Ունի բազմաթիւ որակաւոր գործեր: Մեծ ժողովրդականութիւն գտած է իր «Գիրք՝ որ կոչի քերականութիւն» աշխատութիւնը (տպ. Կ. Պոլիս, 1725ին): Յիշատակութեան արժանի է դեռ Պաշտուր Վրդ. Առաքելեան Կարնեցին կամ Էրզրումցին (1666-1740), որ Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած է մատենադրական բեղուն գործունէութիւն: Սերտ բարեկամ եղած է Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիի: Բացի դաւանական եւ աստուածաբանական աշխատութիւններէ, ինչպէս Վրդ. պատրաստած է նաեւ ճարտասանական եւ քերականական երկեր ալ: Լեզուաքերականական իր գլխաւոր աշխատանքը «Գիրք քերականութեան» գործն է, հրատարակուած Իտալիոյ Լիվորնոյ քաղաքը՝ 1696ին²¹:

Այս չրջանէն է եւրոպացի ամենանշանաւոր հայազէտներէն՝ Եոհակիմ Շրէտէր (Schröder), որուն «Արամեան գանձ» հայերէն լեզուի նուիրուած լատիներէն աշխատութիւնը (տպ. Ամսդերտամ, 1711ին) մեծ դեր խաղացած է հայագիտութեան զարգացման պատմութեան մէջ, երկար տարիներ՝ հայերէնով զբաղող գիտնականներու կարեւոր աղբիւրը եւ ուղեցոյցը ըլլալով: Ան հայերէն սորված էր Ղուկաս Նուրի-ճանէն²²:

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Յիսուսեան միաբանութենէն՝ Յակոբ Վիլլոտ (J. Villote) անունով հեղինակին լատիներէն բառարանը, տպուած Հռոմ, 1714ին²³:

Ժէ-ԺԸ դարերուն վրայ կանգնած՝ Լա Բրոզ (M. La Croze) ֆրանսացին է, որ հեղինակաւոր արեւելագէտ-հայագէտի համբաւ վայելած է (մահացած 1719ին, ուրիշներու համաձայն՝ 1739ին): Հայագիտու-

21. Հմմտ. ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ Գ. Բ., նշ. աշխ., Հայկական Համրագիտարանի համապատասխան հատորները եւ ԱՄՍՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ոսկան Վարդապետ..., նշ. աշխ.:

22. Հմմտ. SOMALIAN MONS. S., *Quadro...*, էջ 207-208: ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ Գ. Բ., նշ. աշխ., էջ 176-178: SCHRUMPF G. A., Թրգմ. Զարբանալեան Հ. Գ., նշ. աշխ., էջ 56-69 եւ 150, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., Հայոց Պատմութիւն, Գիրք Ա., Երեւան, 1969, էջ 472-473:

23. Հմմտ. SOMALIAN MONS. S., *Quadro...*, էջ 205-206: ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ Գ. Բ., նշ. աշխ., էջ 207-208:

թիւնը, Եւրոպայի մէջ, իրմով սկսած է յառաջանալ: Անոր ուսումնադիտական աշխատանքները նուիրուած են Հայերէն լեզուի բառարանագրութեան եւ Հայ ժողովուրդի պատմութեան: Ուշագրաւ է իր «Բըրիստոնէութեան պատմութիւնը՝ Հայեշիստանի եւ Հայաստանի մէջ» աշխատութիւնը (տպ. Փարիզ, 1739ին): Հայագիտական մեծ կարեւորութիւն ունի իր «Բառարան հայ լեզուի» գործը (տպ. Հոռմ, 1713ին), որուն մէջ՝ հեղինակը կազմած է նաեւ Հայ թագաւորներու եւ կաթողիկոսներու ժամանակագրական աղիւսակը:

Լա Բրոգ լատիներէնի թարգմանած է Ն. Շնորհալիի, Մեսրոպ Երեցի, Հեթում Թագաւորի եւ Առաքել Վրդ. Դաւրիժեցիի եւ ա՛յլ հեղինակներու գործերէն: Ինքն է, որ Ե. դարուն կատարուած Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութիւնը անգուգական դրուատիքով մը որակած է «Թագուհի Թարգմանութեանց»: Անկասկած՝ գերմանացի նշանաւոր իմաստասէր Լայպնից (+ 1716), որուն հետ բարեկամ էր եւ կը թղթակցէր, զբաղած է Հայերէն լեզուի եւ պատմութեան հարցերով²⁴:

1736ին, Լոնտոնի մէջ, Winston եղբայրները լատիներէնի թարգմանած են Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Հայոց»ը եւ Թիւրիմացու թեմամբ անոր վերագրուած «Աշխարհագրութիւն»ը²⁵:

Սակայն, Եւրոպայի Հայագիտութեան պատմութեան մէջ, մասնաշատուկ տեղ մը կը զբաւէ արեւելագէտ-հայագէտ Կ. Տը Վիլֆրուա (G. Villefroy) Ֆրանսացի բենեդիկտեան արքան (մահացած 1777ին), հաւանորէն Լա Բրոգէն աւելի գիտական տարազ մըն ալ տալով հայկական ուսումներուն: Նուիրուած է Աստուածաշունչի համեմատական ուսումնասիրութեան: Ուստի հմտացած է նաեւ դասական Հայերէն լեզ-

24. Հմմտ. SOMALIAN MONS. S., *Quadro...*, էջ 206: SCHRUMPF G. A., Թրգմ. Զարբհանալեան Հ. Գ., նշ. աշխ., էջ 47-56 եւ Փէճիկեան ՀԱՅՐ ԵՂԻԱ, Լայպնից եւ հայերը, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1940, թիւ 4-7, էջ 127-133 եւ Հայկ. Համբարգիտարան, Հտ. Դ., (Լա Կրոգ անունի տակ): Լա Բրոգի «Թագուհի Թարգմանութեանց» որակումի մասին կ'անդրադառնան, օրինակի համար, ԿՈԳԵԱՆ ՀԱՅՐ ՍԱՀԱԿ, Մակաբայեցեաց Բ. Գիրքիմ հայերէմ գրքը, Վիեննա, 1923, էջ 72-73, Անտոնիան Հ., Հայոց գրքը, Երեւան, 1984, էջ 259-260 եւ ԱՆԱՍՍԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Հայկական մասնագիտութիւն, Հտ. Բ., Երեւան, 1976, էջ 309, առանց աղբիւրը յիշատակելու: Հայր Ղ. Ալիշան, իր ձեռագիր Հաւաքածոնեբէն՝ «Հայաստան» կոչած հատորին մէջ, կը նշէ թէ Լա Բրոգի այդ որակումը կը գտնուի նոյն հեղինակին կողմէ պատրաստուած Բառարանի յառաջբանին մէջ, որ ցարդ մնացած է անտիպ: Ֆրանսացի հեղինակին միւս գործին մէջ, որ կը կոչուի *Histoire du christianisme d'Ethiopie et d'Arménie*, ունի հետեւեալ գնահատական արտայայտութիւնը. A présent, peu de gens de Lettres ignorent, que nous avons une excellente version de toute la Bible, composée par de savants Arméniens, au commencement du cinquième siècle (տպ. La Haie, 1739, էջ 333):

25. SOMALIAN MONS. S., *Quadro...*, էջ 209: JANACHIAN P. M., *Les Arménistes...*, Arménia, էջ 384 եւ SCHRUMPE G. A., Թրգմ. Զարբհանալեան Հ. Գ., նշ. աշխ., էջ 69-73:

ուհին: Ցանկազրած է Փարիզի արքայական մատենադարանի հայերէն ձեռագիրները: Զբաղած է հայ հին մատենագիրներով՝ թարգմանութիւններ ալ կատարելով: 1740ին լոյս կը տեսնէ իր «Հայկական Եկեղեցիքի: Պատարագներ եւ Մէսեր» գործը: Շահան Զրպետեանի համաձայն, Վիլֆրուա պատրաստած է նաեւ հայերէն լեզուի քերականութիւն մը, որ սակայն մնացած է անտիպ եւ կամ անգտանելի է:

Առաջին անգամ ըլլալով, Եւրոպացի հայագէտ մը՝ Վիլֆրուա յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան հետ, այս պարագային ուղղակի Հիմնադիր՝ Մխիթար Վրդ.ի հետ, եւ 7 Հոկտեմբեր, 1738 թուակիր լատիներէն նամակով մը կը խնդրէ խորհուրդներ եւ Վենետիկ հրատարակուած գիրքեր (Աստուածաշունչ, Ճաշոց, Քերականութիւն, Սաղմոսագիրք եւն.)՝ իր վանականներու հայագիտական եւ արեւելագիտական ուսումներուն զարկ տալու նպատակով:

Մխիթար Վարդապետ իր խորհուրդներով օժանդակած է Վիլֆրուայի եւ ուղարկած նաեւ՝ անոր փափաքած հրատարակութիւնները:

Այս լատիներէն նամակին մէջ է, որ Վիլֆրուա՝ հայ ազգին եւ անոր գիտնական զաւակներուն դրուատիքը հիւսելէ ետք, Սուրբ Ղազարի Միաբանութեան Հիմնադիր-Աբբահայրը (Մխիթար Սեբաստացի) կ'անուանէ «Դուռն Վարդապետ՝ ժողովուրդիդ պայծառագոյն լոյս»²⁶:

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան ուղղուած նման նամակներ եւ դիմումներ՝ հայագիտական խորհուրդներ եւ օժանդակութիւններ խնդրող, աւելի պիտի բազմանան յաջորդաբար ու պիտի դառնան յաճախակի: «Նման մամակներով, կ'աւելցնէ ձեմճեմեան Վրդ., Մխիթարեան Մայրավանքի դիւանին մասնագէտ-դիւանապետը, չափազանց մոխ է Սուրբ Ղազարի դիւանը» (Հմմտ. Նոյն) ու Մխիթարեան Վարդապետները պիտի բերեն միշտ հայագիտական իրենց բացառիկ օժանդակութիւնը՝ համայն Եւրոպայի հայագիտական ուսումներու ընդհանուր զարգացման նպաստելով:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՍԵԲԱՍՏԱՑԻԻ ՕՐԷՆ ԴԵՊԻ ԺԹ. ԴԱՐ

Եւրոպայի գիտական աշխարհը շուտով ճանչցաւ եւ ըմբռնեց Վենետիկի Մխիթարեան Վարդապետներու հմտութեան էական կարեւորութիւնը եւ գիտական այն մեծ դերը, որ Մխիթար Սեբաստացիի օրով իսկ յաջողեցան իրագործել անոր հետեւողները կրկնակի ուղղութիւն-

26. Հմմտ. SOMALIAN MONS, S., *Quadro...*, էջ 206-207; SCHRUMPF G. A., *Թրգմ. Զարգանալեան Հ. Գ., Նշ. աշխ.*, էջ 74-96: ԶԵՄԵՄԵԱՆ ՀԱՅՐ ՍԱՀԱԿ, ՄԽԻՔԱՐ Արքեպիսկոպոս հրատարակչական առաքելութիւնը, Վենետիկ, 1980, էջ 126:

ներով. մէկը՝ գիտական, մշակութային ու եկեղեցական ծառայութիւն՝ իրենց ազգակիցներուն համար, իսկ միւսը հայկական գիտութիւններու լուրջ մշակում եւ հրատարակութիւն՝ հետազոտութեամբ ու պատրաստութեամբ նիւթերու ու միաժամանակ՝ հայագիտական ուսումներու ծանօթացումը եւ ծաւալումը Եւրոպայի գիտական աշխարհին համար:

Տեսանք արդէն արեւելագէտ-հայագէտ Կ. Տը Վիլֆրուայի կարեւոր թղթակցութիւնը Միաբանութեան Հիմնադիր՝ Միխիթար Վրդ.ի հետ:

1749ի Օգոստոսին, Վիլֆրուայի աշակերտներէն՝ Փիէր Տիւ Ֆուր (Du Four), նամակ մը կը գրէ Միխիթար Վրդ.ին, տեղեկութիւններ խնդրելով Մ. Խորենացիի գործին պատմական արժէքի մասին, պաշտպանելու համար զանիկա ա՛յն քննադատներու դէմ, որոնք անոր պատմական հարազատութիւնը կը ժխտէին: Միաժամանակ լուսաբանութիւններ եւս ակնկալելով Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի «Վարդապետութեան» մասին: Միխիթար Սեբաստացին մահացած ըլլալով՝ 1749, Ապրիլ 27ին, Միխիթարեան ուրիշ հմուտ Վարդապետներ բաւարարած են գիտնական Տիւ Ֆուրի ցանկութիւնը:

Իբր բազմահմուտ անձնաւորութիւն, Միխիթար Սեբաստացին՝ իր կենդանութեան օրով իսկ սկսեւ էր իր անձին եւ իր Մայրավանքին վրայ հրաւիրել գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը, յատկապէս Եւրոպայի հայագէտներունը²⁷:

Ան իր ամբողջ կեանքով ու գործով, իր գծած ուղիին հետեւորդ աշակերտներու համար՝ եղաւ մեծագոյն օրինակը եւ խօսուէն ներշնչաբանը՝ զաղափարական նուիրումի եւ իրագործումի, ինչպէս նաեւ ուսումնական կեանքի ու գիտնական Վարդապետի տիպարին: Ան սորվեցող աշխատիլ միասնական ոյժերով, հմտութեամբ ու գիտական լրջութեամբ: Աստուածաշունչի, Հայկազեան Բառարանի եւ Մատթէոսի Աւետարանի Մեկնութեան իր ձեռնարկները նշանակալից ապացոյցը կու տան ասոր:

Աստուածաշունչի պատասխանատու հրատարակութիւնը՝ եղաւ իր մեծագոյն նուաճումը թէ՛ իր կատարած հրատարակութիւններուն, թէ՛ տպագրական արուեստին եւ թէ՛ սուրբ-գրային հմտութեան տեսակէտէն (հրատարակուած Վեներտիկ, 1733-1735ին, եօթը լեզուներով Փարիզ տպագրուած Աստուածաշունչի մը հետ բաղդատելի եւ քննական անհրաժեշտ ճշտումներ ընելէ յետոյ): Երկրորդ գործը, Հայկազեան Բառարանը, որ քսանհինգ տարիներու տքնաշան աշխատանք մը պահանջած է իրմէ եւ կը բաղկանայ երկու մեծ հատորներէ (առաջին հատորը լոյս տեսած է իր մահէն երեք շաբաթ յետոյ), լեզուաբանական

27. Հմտ. SCHRUMPF G. A., Թրգմ. Զարբհանալեան Հ. Գ., նշ. աշխ., էջ 101-105:

տեսակէտէ՝ գլուխ-գործոցն է Մխիթար Վրդ.ի եւ Հայերէն լեզուի առաջին տիտանային աշխատանքը իր տեսակին մէջ, ուր կը ցայտէ նաեւ անոր խորունկ եւ ընդարձակ հմտութիւնը: Իսկ Մխիթարի «Մատթէի Մեկնութիւն» մեկնողական աշխատանքը, ուր կը յայտնուի Մխիթարի սուրբ գրային ծաւալուն գիտութիւնը, Հայութեան մէջ աննախատեսելի յաջողութիւն մը արձանագրած է իր ժամանակին: Կ'աւանդուի որ Կ. Պոլսոյ անուանի Պատրիարք՝ Յովհաննէս Կողոտ, Մխիթարի այս հատորի մասին արտայայտուած ըլլայ ըսելով. «Քսանհիմզ քակ դրամ վատնեցի գրոց համար, քայց Մատթէի Մեկնութիւնը երեւնալուն՝ անոնք ամենքը պարապ եւ անօգուտ երեւցան»: Նոյն Պատրիարքը, նոյն օրերուն, Մխիթարի այդ գործը՝ քարոզի մը ընթացքին սա խօսքերով ներկայացուցած է իր հաւատացեալներուն. «Լոյս մեծ ծագեաց այսօր Եկեղեցւոյս Հայոց. գանձ տուաւ յԱստուծոյ գիրքս այս»²⁸:

Մխիթար Սեբաստացիի հրատարակչական ու մատենագրական մեծ վաստակը, հետեւաբար, կը մնայ անոր մտածողութեան, ոգիին ու աշխատանքին, համոզումներուն եւ կեանքի ուղղութեան մեծագոյն վկայութիւնը՝ ո՛չ միայն եկեղեցական ու ազգային, այլ նաեւ հայագիտական աշխատանքներու տեսակէտէն՝ բանալով այդպէս նոր աշխարհ մը իմացական լոյսի, ուսումնական կեանքի եւ գիտական գործունէութեան՝²⁹:

28. ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ., Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեան, Բ. Նոր Մատենագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 323 եւ ԶԱՄԶԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԻՔԱՅԵԼ, Պատմութիւն հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 775:

29. Մխիթար Վրդ., Սեբաստացիի անձին, գործին եւ յատկապէս անոր հրատարակչական-գիտական աշխատանքին ու հայագիտական ռահվիրայի դերի մասին տե՛ս հետեւեալ բանի մը հիմնական հրատարակութիւնները. -- LANGLOIS VICTOR, *History of the Armenian monastery of St. Lazarus-Venice*, Venice, 1899. Նոյն, *Notice sur le couvent Arménien de St. Lazare de Venise*, Venise, 1921 եւ 1931. SETH J. MESROB, *The society of Mekhitar*, Calcutta, 1924. VAN DEN OUDENRIJN M. A., *Eine Armenische Insel Im Abendland*, Venedig, 1940. ANTAKI H., *Mekhitar, un promoteur de la culture intellectuelle en Orient*, Venise, 1950. ZEKIAN L., *Mekhitar...*, *Dictionnaire de Spiritualité*, fasc. LXVI-LXVII, Paris, 1978. ADALIAN R. P., *From humanism to rationalism, Armenian scholarship in the 19th century*, Atlanta, Georgia, 1992. ԶԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., Մխիթար եւ հայ ազգը, տե՛ս «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1950, Թիւ 1-27, էջ 23-41: ԶԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 14-29: ԶՕՊԱՆԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, Մխիթար-Մխիթարեանց գործը, տե՛ս Դեմքեր, հտ. Ա., Փարիզ, 1924, էջ 31-58: «Գեղունի» (պատկերազարդ բացառիկ հրատարակութիւն՝ նուիրուած Մխիթար Վրդ.ի մահուան 200ամեակին), Վենետիկ, 1949: «Մխիթար» (Մխիթարի 200ամեակին առիթով բացառիկ Թիւ «Բազմավէպ»ի), Վենետիկ, 1950: ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Հ. Ն., Մխիթարի նպաստը աշխարհաբարի կազմութեան..., «Բազմավէպ», 1977, Թիւ 3-4, էջ 482-540 եւ յաջորդաբար: ԶԷՔԻՆԵԱՆ Հ. Լ., Մխիթար լուսամտոգ եւ ռահվիրայ (խալիբէն եւ Հայերէն լեզուներով), Վենետիկ, 1977, ուր համախմբուած է նաեւ Մխիթարի գրաւորական եւ հրատարակուած աշխատանքներուն ամբողջական ցանկը: Տե՛ս նաեւ «Մատենագիտութիւն Մխիթար Սեբաստացիի հրատարակութիւններուն», կազմէ՛ր ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Հայր Ներսէս, «Բազմավէպ», 1977, Թիւ 1-27 էջ 364-371:

Ֆրանսացի գիտնական Էօֆեն Պորէ, որ անդամ ալ եղած է Սուրբ Ղազարի Հայկական Ակադեմիային, վերլուծելով Մխիթար Վրդ.ի ամբողջ անձն ու գործը, այսպէս կը գրէր 1835ին. «Տպագրութեան գիտը, որ Եւրոպայի մէջ իմացական մեծ շարժումին պատճառ դարձաւ... արդի քաղաքական մտքի դրութեան մէջ կրցաւ յեղափոխութիւն մըն ալ յառաջացնել հայ ժողովուրդի ինկած գրականութեան մէջ: Նշանաւոր Մխիթար Վրդ.ն է հիմնադիրը Սր. Ղազարի վանքին, որ գործիք եղաւ այս գրական փոփոխութեան... բացուած ԺԼ. դարուն սկիզբը...

«Մեմֆ գիտեմք է ի՛նչ մեծ ջանքերով Մխիթար յաջողեցաւ իր կրօնական Միաբանութիւնը հիմնել եւ ի՛նչ գիտական ուղղութիւն դրոշմեց անոր գործունէութեան: Իր առաջին մեծ մտահոգութիւնը եղաւ հաստատել հայերէն լեզուն իր դասական շրջանի մաթիկի մաթ-րութեան եւ գտնել գանձիկա այն բարբարոս (sic) բառերու բազմութիւնն՝ որ տգիտութիւնը եւ վատ մաշակը մերմուծեւ էին հոն: Եւ միջոցը՝ այս մաթատիկին հասնելու՝ էր ընդհանուր քննութիւն մը բալոր հայերէն բառերուն եւ դարձածքներուն, հարազատ աղբիւրներուն մէջ, տալու համար վնասական սկզբունքներ եւ օրէնքներ՝ լեզուական դժուարութիւնները հարթող: Ահա թէ ինչո՛ւ կազմեց այն մեծ բառարանը՝ որ իր անունը կը կրէ եւ որ հայերէն լեզուին համար ա՛յն է՝ ինչ որ է մեր փրանսական Ակադեմիայինը»³⁰:

Հ. Աճառեան, Մխիթարի «Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի»-ն կը նկատէ «Խիստ հռչակապ գործ մը»³¹:

Նշելի իրականութիւն մըն է նաեւ լեզուագիտական այն պարագան, որ Մխիթար Վրդ.ի Հայկազեան Բառարանի հրատարակութեամբ՝ Հայերէն լեզուն, միջազգային գետնի վրայ, վեցերորդ լեզուն կ'ըլլար՝ որ արեւմտեան գիտական իմացումով՝ նման ամբողջական բառարան մը կ'ունենար, յետ լատիններէն առաջին բառարանին (տպ. Փարիզ, 1531-1543ին), յետ յունարէնին (Փարիզ, 1572), Ֆրանսերէնին (1606), իտալերէնին (1612) եւ սպաներէնին (1726-1739), կանխելով այսպէս անգլերէնը (1755ին) եւ գերմաներէնը (1774-1786ին)³²:

Մխիթար Վարդապետի մահէն յետոյ, իր հաւատարիմ հետեւորդներէն Իւրաքանչիւրը ստանձնած է անհրաժեշտ դեր մը կատարելու ա՛յն ծրագրին, որ կտակեց ինք՝ Մխիթար: Մրագիրը ընդարձակ էր, հիմ-

30. BORÉ EUGÈNE M., *Saint Lazare ou histoire de la société religieuse arménienne de Mekhitar*, Venise, 1835, էջ 100-102 եւ SCHRUMPF G. A., *Թրգմ. Զարգանալեան Հ. Գ.*, նշ. աշխ., էջ 229-232:

31. ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐԱԶԵԱՅ, Հայոց մոր գրականութիւն, նշ. աշխ., էջ 70:

32. ԶԷՔԻՆԵԱՆ Հ. Լ., Մխիթար Լուսամբոց, նշ. աշխ., էջ 65: Հմտ. նաեւ Ֆ. ՖէՏԻՒ, Անդրադարձութիւններ Մխիթար Արքեպիս քառարմին շուրջ, տե՛ս «Բազմավէպ» (բացառիկ թիւ), 1949, թիւ 7-8, էջ 309:

նական եւ կ'ընդգրկէր լեզուական, պատմական, հնախօսական, գրական եկեղեցական, կրօնաբարոյական եւ ա'յլ կարեւոր ասպարէզներ, որոնք բնականաբար մէկ անգամով չէին կրնար իրագործուիլ, այլ կը կարօտէին ժամանակի եւ անձերու: Հսկայ հոյլ մը Մխիթարեան դէմքերու, մաս մաս ձեռնարկեցին ազգին ի նպաստ այդ կենսական աշխատանքներուն: Նշելի կէտ մըն է, որ յաճախ նոյն անձը մշակած է մէկէ աւելի ճիւղեր ու նիւթեր՝ օգտակար դառնալով տարբեր տարբեր ուղղութիւններու վրայ: Անոնք ո'չ միայն Դասական հայերէնով կամ գրաբարի մշակումով զբաղեցան, ո'չ միայն հայ ձեռագիր մատեաններ հաւաքելու կենսական եւ լուրջ հետապնդումներու ձեռնարկեցին, ո'չ միայն ձեռագրական այդ կարեւոր հաւաքածոներու վրայ աչք եւ ուղեղ մաշեցուցին հայ դասական գրականութեան բնագիրները պատրաստելու համար, այլ նաեւ իջան դէպի ժողովուրդը, ուզելով մերձեցնել անոր՝ ազգային մշակոյթը «աշխարհաբարով», հիմը դնելով այդպէս՝ Հայ Թատրոնին եւ Հայ Լրագրութեան:

Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիէն անմիջապէս յետոյ, իրենց հայագիտական գործերով ակնառու դէմքեր դարձան Հայր Մկրտիչ Անանեան (1715-1777, Մխիթար Վրդ.-ի Հայկազեան Բառարանի կարողազոյն գործակիցը), Հայր Վրթանէս Ասկերեան (1720-1810), Հայր Միքայէլ Չամչեան (1738-1823), Հայր Գաբրիէլ աւետիքեան (1751-1827), Հայր Ղուկաս Ինճիճեան (1758-1833), Հայր Մանուէլ Զախլախեան (1770-1835), Հայր Մկրտիչ Աւգերեան (1762-1854), Հայր Յարութիւն Աւգերեան (1774-1849) եւ Հայր Եղիա Թովմաճեան (1777-1848):

Արձանագրուած անուններու հայագիտական վաստակը, ինչպէս է՝ պարագան նաեւ անոնց յաջորդ աւելի բեղուն սերունդին, կ'արտայայտուի լեզուական, բառարանային, պատմական, հնախօսական, աշխարհագրական, ձեռագրագիտական, սուրբ-գրային, եկեղեցական, կրօնական, աստուածաբանական, դաւանաբանական, մեկնողական, հայրախօսական, վկայաբանական, ծիսական, բարոյախօսական, գրական, քերթողական, թարգմանական, ինչպէս նաեւ դասագրքային, բնաբանական եւ կրթական նիւթերու մշակումներով եւ հրատարակչական անթիւ գործերու իրագործումներով:

Բառարար է նշմարել միայն այս առաջին չրջանին պատկանող Հայր Չամչեանի մը կամ Հայր Ինճիճեանի մը հայագիտական աշխատանքներն ու նուաճումները, խորապէս եւ արդարադատ ոգիով ըմբռնելու համար աշխատանքային լարուածութեան եւ գիտական լրջութեան տարողութիւնը այս մարդոց: Առաջինը, որուն բազմաթիւ գործերէն միայն եռահատոր «Պատմութիւն Հայոց» տիտանային եւ ստուարածաւալ աշխատանքը՝ նոր ժամանակներու Հայ Պատմագիտութեան եւ հայ քաղաքական մտածողութեան անկրկնելի հիմնաքարերէն մէկը պիտի դառնար: Գործ մը՝ «Այմալիսի չափերով եւ այմալիսի եղիմա-

կուրծեամբ, որպիսին չէր տեսնուած միմէն այդ եւ պիտի չտեսնուէր այնուհետեւ եւս երկար ժամանակ: ... Իսկապէս հռչակաւոր, դարա-գլուխ կազմող մի գրական գործ»³³:

Իսկ Հայր Ինճիճեանի աշխարհագրական եւ հնախօսական աննախ-ընթաց գործերը, ինչպէս նաեւ ժողովրդական գրականութեան աշ-խարհիկ լեզուով կատարած ճիգերն ու մշակումները, զինք պիտի դարձնէին արժանաւոր հիմնադիրը թէ՛ Աշխարհաբար Հայ Լրագրու-թեան եւ թէ՛ Ազգային Հնախօսութեան տեսակէտէն:

Ֆրանսացի անուանի հայագէտ՝ Վիկտոր Լանկլուա (Victor Lan-geois, մահացած 1869ին) Հայ դասական պատմագիրներու իր կատարած թարգմանութիւններու երկհատոր հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ կը գրէր 1867ին. «Հայ գրականութիւնը, քրիստոնեայ Արեւելի ամենէն բեղուններէն եւ ամենէն հետաքրքրականներէն մէկը, հազիւ կէս դարէ ի վեր լրջօրէն գնահատուի սկսած է Եւրոպայի մէջ: Միմէն այն ատեն, Վիլյոտի եւ Լա Բրոգի սկզբնական պրպտումները՝ Ժէ. դարուն, յաջորդաբար Վիլֆրուայի, Շրետերի եւ Վիմստոն եղբայր-ներու աշխատանքները՝ ԺԸ. դարուն, մնացեալ էին ապարդիւն: Սուրբ Ղազարի Միաբանութիւնն է, հիմնուած Մխիթար Սեբաստացիէն, կրօ-նական, ազգային, մշակութային եւ գրական մպատակներով, որ յա-ջողեցաւ մեծ զարկ տալ հայագիտական ուսումներուն, որուն արձա-գանգը շուտով զգացուեցաւ Եւրոպայի մէջ, յատկապէս մեր (ԺԹ.) դարու սկզբնաւորութեան»: Մանրամասնելով խօսքը՝ իր աշխատան-քին ու հրատարակութեան մասին, Լանկլուա կը յայտարարէր. «Այս-պիսի գործ մը իրականացնելու համար, մեր պարտականութիւնը մկատեցիմք ապահովել աջակցութիւնը Վեմետիկի գիտնական Մխի-թարեաններուն եւ ֆրանսացի կամ օտար հայագէտներուն: ... Եւ Սուրբ Ղազարի Հայկական Ակադեմիայի մեծայարգ վարդապետները մեզի տուին իրենց դրական օժանդակութիւնը... եւ ասիկա մեզի թոյլ կու տայ յայտարարել՝ որ մեր ներկայացուցած թարգմանութիւնները մեծապէս վստահելի են»³⁴:

33. ԼէՕ, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1973, էջ 513: Յիշուած Մխիթարեան մտաւորականներու գրական եւ հայագիտական գործերու մասին հմտ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ ՀԱՅՐ ԱՐՄԷՆ, Համառօտ գրական պատմութիւն մշակաւոր Մխիթարեան Հարց, տե՛ս «Մխիթարեան Յոբելեան, 1701-1901» հատորը, Վենետիկ, 1901, էջ 71-226: ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ՀԱՅՐ ԲԱՐՍԵՂ, Երկնաքիւրամեայ գրա-կանական գործունէութիւն եւ մշակաւոր գործիչներ Վեմետիկ Մխիթարեան Միա-բանութեան, Վենետիկ, 1905: ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., Պատմ. արդի հայ գրականու-թեան, հտ. Ա., ԵՂ. աշխ., էջ 30-58 եւ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ Հ. Ս., Հայր Միքայէլ Զաւենան եւ իր Հայոց Պատմութիւնը, Վենետիկ, 1983:

34. LANGLOIS VICTOR, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, vol. I., Paris, 1867, էջ V-VI:

Ուրեմն, հայազէտ Լանկլուայի կատարած աւելի քան խօսուէն այս յայտարարութեամբ, Վենետիկի Միւթարեաններու Հայկական Ակադեմիան եւ անոր հմուտ Վարդապետները, 1800 թուականներու սկըզբնաւորութեան արդէն սկսեալ էին բերել իրենց բուն մեծ նպաստը՝ Եւրոպայի հայագիտութեան:

Եւ իսկապէս, ամբողջ 1700-1750 թուականները կը լեցնէ ինք՝ Միւթար Վրդ., հայագիտական եւ հրատարակչական հիմնաքար կազմող մեծ գործերով. Աշխարհաբարի եւ Գրաբարի Քերականութիւններ (1727-1730), Աստուածաշունչի աննախընթաց հրատարակութիւն (1733) եւ Հայկազեան Բառարան (հտ. Ա. 1749), որոնց մասին անդրադարձանք արդէն նախապէս:

Այդ լըջանին, Եւրոպայի մէջ գործող եւրոպացի հայագէտ անձնաւորութիւններու կարեւորագոյնները կը նկատուին.՝ Ս. Լուուէ (S. P. Lourdet), Սէն-Մարտէն (Saint-Martin), Տը Ֆլորիվալ (De Florival), Հ. Պետերման (H. Petermann), Ե. Պորէ (E. Boré), Փ. Մ. Պրոսէ (M. Brosset), Վ. Լանկլու (V. Langlois), Ա. Գարրիէր (O. Carrière), Ե. Տիւլորիէ (E. Dulaurier), եւ ուրիշ երախտաշատ հայագէտներ, որոնք միջազգային պարունակէն ներս, Հայագիտական Ուսումներու անհրաժեշտութիւնը տեսնելով՝ մեծ լրջութեամբ հետամուտ եղան գիտական հետազօտութիւններու, յատկապէս լեզուական, պատմական, եկեղեցական ու զբոսական նիւթեր ուսումնասիրելով: Գրեթէ բոլորն ալ սերտ կապեր ստեղծեցին Վենետիկի Միւթարեաններու՝ այլեւս հեղինակութիւն դարձած Հայկական Ակադեմիայի Վարդապետներուն հետ³⁵:

Այս տեսակէտով, իր պատմական շահեկանութեան համար կ'արժէ հոս արձանագրել հետեւեալ նշանակալից դէպքը:

Եւրոպացի հայագէտներ անհրաժեշտ կարիքը կը զգային հայ պատմիչներու եւրոպական լեզուով հրատարակութեան մը: Քանի մը փորձեր ալ կատարուէին էին արդէն: Սակայն այդ գաղափարը, այլեւայլ առիթներով մտածուած եւ առաջարկուած էր նախապէս: Այսպէս, 1809ի Դեկտեմբեր 20ին, հետեւեալ աղերսագիրը կը ներկայացուէր Իտալիոյ Թագաւորութեան փոխարքային, Փաւիա քաղաքի համալսարանի տնօրէն՝ Հակէր Յովսէփի ճամբով. «Մեծափառ տէր, Իտալիոյ քագաւորութիւնը՝ որ Ձեր արքայական մեծափառութեան կառավարման թաքեւրաստութիւնն ունի, արեւելեան դպրաց մը, որ թէեւ բոլորովին կրօնական հրահանգներով կը պարապի, բայց կը թուի, որ եթէ այս քագաւորութիւնը յօժարի՝ կարելի է անոր միջոցով նշանաւոր օգտակարութիւն մը ձեռք գցել:

35. Հմմտ. SCHRUMPF G. A., թրգմ. Զարհանալեան Հ. Գ., նշ. աշխ.: Նշելի կէտ մը. Փրանսացի հայագէտ E. Boré, Փարիզի Արեւելեան Կենդանի Լեզուներու Դպրոցէն, կը հմայուի հայ մշակութիւնը եւ 1835ին այցելութեան կու գայ Վենետիկ՝ Միւթարեան Վանքը եւ Հայագիտութեան կեդրոնը. տե՛ս Նոյն, էջ 229-232:

«Սուրբ Լազարի Դպրոցն է ատիկա, Վենետիկի մէջ, որուն հայ վարդապետները՝ կատարեալ հմուտ են Ասիոյ ամենէն անկի իմաստուն լեզուներէն մէկուն ու վաճառական կեանքի ամեն դիրքերուն ունենալով՝ կրնան օգտակար ըլլալ, տալով մեզի բառացի թարգմանութիւնը շարժ մը հին հայ պատմագիրներու, որոնք քրիստոնէութեան Դ. դարէն շարունակաբար կը հասնի մինչեւ ԺԴ. դարը եւ դե՛ռ անկի անդին: Ըսել է՝ ոչ ոք դարձեալ անկումէն մինչեւ վերականգնումը:... (հոս՝ աղբրագիրը կը թուէ հայ պատմագիրներու անուններ):»

«Սուրբ Լազարի Դպրոցին Վարդապետները՝ գեղեցիկ հայկական տառեր եւ տպարան ունին. եւ ո՛չ միայն քաջահմուտ են այս երկ, քիչ ծանօթ եւ ամենադժուար լեզուին, այլ նաեւ ունին բազմաթիւ անձեր՝ որոնք քիչ ժամանակի մէջ կրնան գլուխ հանել թէ՛ թարգմանութիւնը եւ թէ՛ հրատարակութիւնը՝ Հայաստանի պատմագիրներու հաւաքումի գործին մէջ:

«Այսպիսի ձեռնարկ մը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլայ աշխարհագրութեան, ժամանակագիտութեան, բնական պատմութեան արեւելեան հնագիտութեան, Ասիոյ գրականութեան, աշխարհի տարեգրութեանց, եւ եթէ նկատենք՝ որ մեր օրերը յամայն անօգուտ կերպով բազմաձայն ուղեւորութիւններու կը ձեռնարկուի քանի մը արեւելեան յիշատակարաններ գտնելու նպատակով կամ հնութեանց մնացորդներ՝ հեռաւոր երկիրներու մէջ, ո՛րչափ պիտի օգտուինք անոնցմէ՝ որոնք արդէն մէկ վայրի մը մէջ հաւաքուած են, եւ որոնց օգուտը եւ գերազանցութիւնը վկայուած է ամենայն հաւատարմութեան արժանաւոր եւ այս աշխարհի նուիրական եւ հին լեզուին ամենահմուտ իմաստուններէն:

«Եթէ պարագաները չկերեն, որ այսպիսի հրատարակութեան մը իսկոյն ձեռնարկուի եւ գործադրուի, փափաքելի է որ Ձեր կայսերական մեծափառութիւնը հրամայէ մեզի, որ գէթ այժմէն ձեռք գարնուի Հայաստանի այս պատմիչներու մէկ քանի թարգմանութեան, ինչպէս վարդապետի, կաթողիկոսի եւ Վարդանայ (sic), թէ՛ անոնց ողբ ծանօթացնելու նպատակով եւ թէ՛ իբր մաշակ մը եւ անկի ընդարձակ ու կատարեալ հաւաքումի մը: Մովսէս Խորենացիի թարգմանութիւնը միայն այնպիսի յարգի մանրամասնութիւններ տուաւ մեզի՝ Ասիոյ հին պատմութեան եւ աշխարհագրութեան վերաբերեալ, որմէ կրնանք ենթադրել թէ ո՛րչափ անկի ընդարձակ պիտի ըլլայ եթէ ուրիշ պատմագիրներ ալ ունենանք»³⁶:

36. Տե՛ս SCHRUMPF G. A., *Թրգմ. Ջորջհանախան Հ. Գ., նշ. աշխ., էջ 139-142: Մէջբերուած հատուածը, անկի հասկնալի դարձնելու նպատակով՝ լեզուական չնչին հպում մը կատարած ենք:*

Պատմականորեն շատ յարգի այս խնդրագիրը, որ արեւելագիտական ու հայագիտական պրպտումներու իբր պահանջ, պաշտօնապէս կը հետապնդէ հայ պատմագիրներու արագ ու վստահելի թարգմանութիւն մը եւրոպական լեզուով, անվերապահ վստահութիւն կը ցուցաբերէ Վենետիկի Մխիթարեան Հաստատութեան գիտական պատրաստութեան եւ անոր լրջամիտ աշխատանքներուն հանդէպ:

Աղերսագիրը, ըսինք, կը կրէ 20 Դեկտեմբեր, 1809 թուականը եւ իր վաւերագրային հնութեամբ՝ մեծ արժէք կը ներկայացնէ:

Քանի մը տասնամեակներ յետոյ, Ֆրանսացի հայագէտ Տիւլորիէ, մինչեւ 1800ական թուականները՝ Վենետիկի Մխիթարեաններու կողմէ կատարուած աշխատանքներուն դիմաց, գնահատանքի անվերապահ սախօսքերը պիտի արձանագրէր. «Կրօնական եւ նոյն ատեն գիտական այս Միաբանութեան հիմնադրին մտադրումը՝ եղաւ իր հայրենակիցներուն մտաւորական վերածնունդը: Արծարծել պաշտամունքը եւ ուսումը հիմ հայերէնին, հրատարակել ուղիղ ձեւով եւ ածանց պայմաններով այս լեզուին գլխաւոր գործերը, նոխացնել անկաւարեան գրականութիւններէն լաւագոյն գործերու թարգմանութիւններով, ստեղծել ուսուցում մը՝ եւրոպական լաւագոյն մեթոտներու օրինակներուն վրայ եւ յարմարցում (հայ) ազգի կարիքներուն եւ մտածողութեան: Ասոնք եղան Մխիթար Վրդ.ի մտածողութիւնը եւ միջոցները, որոնք յղացաւ ան իբր յարմարագոյն ձեւեր՝ մտաւորական վերածնունդը իրագործելու համար»:

Փրոֆ. Փաստրմաճեան, որ Տիւլորիէի այս հատուածը կը մէջբերէ, իր կարգին կ'աւելցնէ, թէ Մխիթարեան Մայրավանքը «նշաւ այդ յարմարագոյն հիմնարկը՝ իրականացնելու համար իմացական կապի այդ աշխատանքը՝ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջեւ» եւ այդ ձեւով՝ «Վենետիկի Մխիթարեանները առաջնակարգ դեր խաղացին հայ ժողովուրդի մշակութային զարգացման եւ վերակենդանութեան մէջ»³⁷:

(Շար. 1)

ՀԱՅՐ ՏԱՀԱՏ ԵԱՐՏՈՒՄԵԱՆ

Summary

THE MEKHITARIAN ARMENIAN ACADEMY VENICE - ITALY

FATHER DAJAD YARDEMIAN

The present study is an attempt to present the intellectual and scholastic accomplishments of the Mekhitarian Order of Venice (Italy) and the significance and merit of its historical, literary, and armenological contributions. Since the establishment of the Order by Mekhitar Vardapet of Sebastia in 1700, it has been a prominent intellectual center by virtue of its extensive publishing and scholastic pursuits. Indeed, the Mekhitarian monks have provided a wide range of intellectual wealth to the Armenian and European academic communities, consisting of historical, literary, and ecclesiastical works. This study covers the intellectual and literary labors of the Mekhitarian Order from 1700 to the 1990's, with special emphasis on the role of its Mekhitarian Armenian Academy.

Following a historical overview of the Armenian monasteries as important centers of learning from the 5th to the 17th centuries, special consideration is given to the birth of the Mekhitarian Order, which was predestined to become *"the restoring and regenerating force in Armenian history and literature"* (Hagop Oshagan).

Mekhitar Vardapet of Sebastia stands out not only as the Founder of the Order, but also as the creator of the "Mekhitarian mission." A learned man with a commanding personality, he gained the respect of Armenian and European scholars and focused their interest on the accomplishments of the Mekhitarian Order. The Founder's life and works are presented, with an emphasis on his scholastic, scientific, and editorial achievements which marked the beginning of a new era in Armenian Studies.

This work also examines Europe's interest in Armenian language, history, and literature, which began in the middle of the 13th century as a result of broadened political, diplomatic, and church relations, and new trade ventures. However, it was in the 17th century that interest among European scholars towards Armenian studies burgeoned. Notable names are Francesco Rivola, Clemente Galano, Paulo Piromalli, and J. Schröder. The works of J. Villotte, M. La Croze, the Winston brothers, G. Villefroy, and P. Du Four further promoted the study of Armenology, until the advent of Mekhitar Vardapet and his Order.

In 1738, for the first time a European Armenologist, G. Villefroy, addressed the Mekhitarian Order, by writing to Mekhitar Vardapet and requesting specific facts and various publications on Armenian studies. Later, in 1749 P. Du Four made a similar request to the Founder. The eulogy delivered by G. Villefroy is eloquent in its praise of Mekhitar Vardapet's academic and scientific authority. Villefroy refers to him as, *"Tu ipse vartabiet, tuae gentis lumen splendidissimum,"* i.e., *"You Master, the brightest beacon of your people."*

One of Mekhitar Vardapet's most noteworthy works is the Haigazian Armenian Dictionary (Vol. I in 1749, Vol. II in 1769), compiled and published according to European standards of lexicography. Chronologically, it is the sixth comprehensive language dictionary, following the first Latin dictionary (Paris, 1531-1543), Greek dictionary (Paris, 1572), French dictionary (1606), Italian dictionary (1612), and Spanish dictionary (1726-1739). It precedes the first English (1755) and German (1774-1786) language dictionaries.

The European academic community soon recognized the important role of the Mekhitarian Order of Venice in the authorship, publication, and propagation of scholarly works on Armenology. In 1810, the Order was officially named "*Mekhitarian Armenian Academy*" as a result of its well-established and noted scholarly reputation.

Through the mid-19th century, other distinguished scholars in the field of Armenian studies included Fr. Megerdich Ananian (1715-1777), who played a paramount role in the compilation of the Haigazian Armenian Dictionary, Fr. Vertanes Asgerian (1720-1810), Fr. Michael Chamchian (1738-1823), Fr. Gabriel Avedikian (1751-1827), Fr. Lucas Injijian (1758-1833), Fr. Manuel Chakhchakhian (1770-1835), Fr. Megerdich Avkerian (1762-1854), Fr. Haroutiun Avkerian (1774-1849), and Fr. Yeghia Tomajian (1777-1848). Their dedicated efforts, which were continued even more fervently by their followers, resulted in a vast number of publications in the fields of linguistics, lexicography, historiography, archeology, geography, textual-studies, religion, theology, religious commentaries, patrology, martyrology, liturgy, ethics, literature, translation, physics, and education (including textbooks).

Well-known French Armenologist Victor Langlois (d. 1869), in the introduction of his two-volume translation of the works of Armenian historians, commends the vast contributions of the Mekhitarian Armenian Academy in the following terms:

"Armenian literature, one of the most prolific and interesting of the Christian Near-East, has only gained recognition in Europe in the last half century. Until then, the efforts of Villotte and La Croze in the 17th century followed by Vilefroy, Schröder, and the Winston brothers in the 18th century were ineffective. It was the Order of San Lazzaro, founded by Mekhitar Vardapet of Sebastia with a religious, national, and cultural mission, which gave a boost to Armenian Studies soon to be felt in Europe (at the beginning of the 19th century." Referring to his translation, he further states, "A work of this magnitude requires the assistance of the Mekhitarian scholars as well as French and foreign Armenologists... The respectable Vardapets of the Armenian Academy in San Lazzaro gave us their positive input... and because of this we can attest to the reliability of this translation."

These affirmations by Langlois attest to the fact that the scholars of the Mekhitarian Armenian Academy had made a strong and meaningful impact in the field of Armenology in Europe at the beginning of the 1800's.

Other 19th century European Armenologists mentioned in this study are: S. P. Lourdet, Saint-Martin, De Florival, H. Peterman, E. Boré, M. Brosset, O. Carrière, E. Dulaurier, and others. Almost all of these scholars considered the Mekhitarian Armenian Academy their source of reference and documentation, and many of them became members.